

**ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА
ФРАНКА**

ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

КАФЕДРА СОЦІОЛОГІЇ

Пояснювальна записка

до кваліфікаційної бакалаврської роботи

**на тему: Особливості економічної соціалізації сучасної української
студентської молоді**

Виконала студентка 4 курсу, групи ІСС-41
спеціальності 054 Соціологія

Панчишин М.В.

Керівник: асист., к.с.н. Химович О.С.

Рецендент: доц., к.с.н. Марусяк Т.С.

Львів 2023

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені ІВАНА ФРАНКА

Факультет історичний

Кафедра соціології

Освітньо-кваліфікаційний рівень «бакалавр»

Напрямок підготовки **05-соціальні та поведінкові науки**

Спеціальність **054 «Соціологія»**

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Завідувач кафедри соціології _____

_____ **20__ року**

ЗАВДАННЯ

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ (БАКАЛАВРСЬКУ) РОБОТУ СТУДЕНТУ

1.Тема роботи: Особливості економічної соціалізації сучасного українського студента.

керівник роботи: асист., к.с.н. Химович О.С.

затверджені Вченою радою факультету від 16 березня 2023 року.(протокол №8/2022-23).

2. Строк подання студентом роботи: 12 червня 2023 року.

3. Вихідні дані до роботи: Москаленко В.В. Економічна соціалізація молоді: соціально психологічний аспект. К.: Український центр політичного менеджменту, 2008. 336с.

P.L. Berger, T. Luckmann. The social construction of reality. Penguin Books, 1966. 125с.

4.Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити)

Розділ 1 Теоретико-методологічні аспекти вивчення економічної соціалізації як соціального феномену: 1.1.Концептуалізація понять “соціалізація” у соціогуманітарному дискурсі; 1.2 Соціологічне тлумачення економічної соціалізації та її основних категорій; 1.3. Конструювання економічної соціалізації: етапи, вплив агентів, засвоєння цінностей. Висновки до розділу 1.

Розділ 2 Прикладні аспекти явища економічної соціалізації: 2.1. Вітчизняний та зарубіжний досвід вивчення економічної соціалізації; 2.2. Аналіз отриманих даних в ході проведення авторського дослідження; 2.3. Інтерпретація результатів дескриптивного аналізу емпіричних даних. Висновки до розділу 2. Загальні висновки.

5.Перелік графічного матеріалу: (з точним зазначенням обов'язкових креслень):
К-сть рисунків – 0, к-сть таблиць 2.

6.Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
1	асист., к.с.н. Химович О.С.		
2	асист., к.с.н. Химович О.С.		

7.Дата видачі завдання: _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з / п	Назва етапів кваліфікаційної (магістерської) роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Написання вступу роботи	Листопад 2022	
2	Написання теоретико-методологічних розділів	Листопад – грудень 2022	
3	Розробка програми та інструментарію дослідження	Січень 2022	
4	Аналіз емпіричних даних, отриманих у ході дослідження	Лютий 2022	
5	Написання емпіричного розділу	Березень – квітень 2022	
6	Підведення підсумків, робота над висновками	Травень 2022	

Студент _____

Керівник роботи _____

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1.	8
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ЯК СОЦІАЛЬНОГО ФЕНОМЕНУ	8
1.1. Концептуалізація понять “соціалізація” у соціогуманітарному дискурсі.	8
1.2. Соціологічне тлумачення економічної соціалізації та її основних категорій	13
1.3. Конструювання економічної соціалізації: етапи, вплив агентів, засвоєння цінностей.	21
Висновки до розділу 1	27
РОЗДІЛ 2	30
ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ЯВИЩА ЕКОНОМІЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ	30
2.1. Вітчизняний та зарубіжний досвід вивчення економічної соціалізації.	30
2.2. Аналіз отриманих даних в ході проведення авторського дослідження	37
2.3. Інтерпретація результатів описового аналізу емпіричних даних.	43
Висновки до розділу 2	52
ВИСНОВКИ	55
Список джерел та наукової літератури	
Додаток А.	
Додаток Б	
Додаток В	

ВСТУП

Актуальність теми.

Практична актуальність.

Сьогодні соціалізація є однією з центральних тем, які вивчає соціологія і, яка є актуальною триває усе життя людини, оскільки, соціалізація є процесом входження індивіда в суспільство, засвоєння ним норм, ідеалів, цінностей і т.д. Загальна соціалізація індивіда є всеохопним процесом, через що виникла потреба класифікації та вивчення цього феномену на різних рівнях та контекстах (гендерна соціалізація, культурна, релігійна тощо). Економічна соціалізація - це окрема, не менш важлива модель соціалізації людини. Враховуючи економічний розвиток України, а також особливості формування ринкової економіки, складні трансформаційні процеси, вивчення економічної соціалізації молоді є як ніколи актуальним. Важливість дослідження різних моделей соціалізації також зумовлена необхідністю вирішення завдань, пов'язаних з формуванням особистості, що виникають в різних інституціях під впливом трансформаційних процесів. Оскільки соціалізацію не можна вважати завершеною на певному життєвому етапі, то виникає потреба вивчення різних моделей соціалізації у різних вікових груп.

Важливою так цікавою є тема економічної соціалізації молоді, проте поняття молоді в рамках українського законодавства доволі широке (від 14 років до 35). Тому метою дослідження представленого у цій роботі є вивчення економічної соціалізації студентської молоді (вікові межі 18-24 роки). Також, молоді є наймобільнішою та найактивнішою категорією населення, відповідно вивчення молоді стає необхідністю, через залежність розвитку держави від участі молодих людей в суспільно-економічних процесах.

Теоретична актуальність.

Витоки сучасної концепції соціалізації знаходимо в працях французького соціолога Г. Тарда. В основу теорії соціалізації він поклав принцип

наслідування, що лежить в основі людських взаємовідносин (відносини "вчитель-учень" він вважав типовими соціальними відносинами). Розгорнуту соціологічну теорію, яка описує процеси інтеграції індивіда в соціальну систему через засвоєння загальноприйнятих норм, розробив американський соціолог Т. Парсонс. Агенти соціалізації, включаючи сім'ю і інститути освіти, на його думку, виконують функцію відтворення соціальної структури.

У зарубіжній та вітчизняній соціологічній науці дослідження економічної соціалізації розпочалося відносно недавно. Вперше термін «економічна соціалізація» розглядається з позиції неомарксистського підходу в процесі аналізу соціалізації у роботах С. Камінгс, Д.Тібл (1978 р.), Б. Стасі (1982 р.). У українській науці вивчення та дослідження економічної соціалізації студентської молоді розпочалися лише у 2000 році співробітниками лабораторії соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України у межах загальної проблеми та дослідження теми соціалізації учнівської та студентської молоді в умовах трансформації суспільства (Г. Авер'янова, Т. Говорун, Н. Дембицька, О. Лавренко, Г. Ложкін, В. Москаленко та інші).

Аналіз літератури показує, що частіше об'єктом дослідження економічної соціалізації є школярі. У такої тенденції є своє пояснення, оскільки на шкільний вік припадає найбільш активний етап соціалізації людини. Проте, не варто уникати вивчення інших вікових груп, тому що соціалізація в тому числі економічна триває протягом усього життя людини.

Загалом, економічну соціалізацію вивчають по-різному, в залежності від контексту та суб'єктів дослідження. Можливості вивчення економічної соціалізації, оскільки цей феномен можна вивчати на всіх рівнях: мегарівні, макрорівні (соціально груповому) та мікрорівні (індивідуально- особистісному). В рамках цієї роботи, економічну соціалізацію вивчатимемо на мікрорівні, Зміст соціалізації на цьому рівні розкривається в контексті вікових стадій соціалізації, та впливу соціальних інститутів, агентів на індивіда.

Отже, *метою* роботи є виявлення особливостей економічної соціалізації представників студентства. Відповідно до мети ставимо перед собою такі *завдання*:

виявити особливості поняття соціалізації через призму соціогуманітарних наук (зокрема філософії, психології, педагогіки, біології та економіки);

- окреслення соціологічного тлумачення соціалізації та її основних категорій;
- опис детермінант конструювання економічної соціалізації (в тому числі етапів, впливу агентів та засвоєння цінностей);
- вивчення зарубіжного та українського досвіду дослідження економічної соціалізації;
- проведення авторського соціологічного дослідження на тему «Специфіка економічної соціалізації сучасного українського студента»;
- аналіз отриманих даних дослідження й виявлення особливостей перебігу економічної соціалізації у сучасної молоді людини.

Об'єкт

Об'єкт (за критерієм носія) є студентська молодь вищих навчальних закладів України, віком від 18 до 24 років;

Об'єкт за (критерієм загальної проблеми) є особливі прояви економічної соціалізації української молоді.

Предмет

Особливості економічної соціалізації молоді в Україні.

Теоретико-методологічні засади дослідження.

Соціалізацію особистості можна вивчати на всіх рівнях соціологічного знання, але в рамках нашої роботи ми зосередимось ні дослідженні мікрорівня. На цьому рівні є змога вивчити особистий досвід та практики окремої людини, що в свою чергу, дозволить окреслити характерні особливості феномену

соціалізації. Теоретичною основою дослідження економічної соціалізації молоді є феноменологічна теорія, а саме концепція «вторинної соціалізації» П.Бергера та Т.Лукмана. Згідно підходу, вторинна соціалізація – це кожен наступний процес, що дозволяє вже соціалізованому індивіду входити до нових секторів об'єктивного світу його (конкретного індивіда) суспільства. Окрім тлумачення основного поняття, концепція містить у собі ключове поняття інтерналізації, що означає: сприйняття та засвоєння індивідом, елементів навколишньої дійсності. Крім того, в основу дослідження покладені теоретичні напрацювання Г.Тарда, згідно яких важливу роль у соціалізації відіграють соціальні інститути, такі як сім'я, освіта, виховання, громадська думка. Також, Г.Тард виділяє такі механізми соціалізації: імітація, наслідування, ідентифікація, керівництво. Таким чином, взявши за основу теорію П.Бергера та Т.Лукмана, та вчення Г.Тарда можемо описати основні моделі соціалізації: еволюційну, кризову та двофазну.

У роботі було застосовано загальнонаукові та соціологічні методи. Серед загальнонаукових методів було використано:

- аналіз (під час вивчення основних теоретичних понять);
- метод моделювання (під час створення соціологічної моделі економічної соціалізації молоді в Україні);
- метод узагальнення (під час формулювання висновків).
- метод синтезу (аналіз та опис кожного кейсу окремо, для виявлення специфіки);
- дискурс аналіз (виявлення прихованого значення, розуміння контексту мовлення).

Серед соціологічних методів було використано: якісний метод дослідження, а саме біографічне інтерв'ю, проведене із представниками українського студентства з різних міст України.

Практичне значення отриманих результатів.

Результати нашої роботи можуть бути використаними на практиці при розробці навчальних курсів для закладів середньої освіти (шкіл, коледжів) та для вищих навчальних закладів. Також, для курсів з формування фінансової грамотності, що сприятиме вдосконаленню навичок студентів, та в рамках курсі економічної соціології, в якості кейсу для аналізу студентами.

Структура роботи.

Робота складається із вступу; двох розділів: розділ 1 – теоретико методологічні аспекти вивчення економічної соціалізації, як соціального феномену, і складається з трьох підпунктів: 1.1 концептуалізація понять “соціалізація” у соціогуманітарному дискурсі; 1.2 соціологічне тлумачення економічної соціалізації та її основних категорій; 1.3 конструювання економічної соціалізації: етапи, вплив агентів, засвоєння цінностей. Та розділ 2, що також складається із трьох підпунктів: 2.1 вітчизняний та зарубіжний досвід вивчення феномену економічної соціалізації; 2.2 аналіз отриманих даних в ході проведення авторського дослідження; 2.3. інтерпретація результатів дескриптивного аналізу емпіричних даних; висновків, списку джерел і наукової літератури, який налічує 41 позицію, та 3 додатків (додаток А – програма авторського дослідження, додаток Б – гайд до інтерв’ю, додаток В – транскрипт інтерв’ю). Основний текст налічує 48 сторінки.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ЯК СОЦІАЛЬНОГО ФЕНОМЕНУ

1.1. Концептуалізація понять “соціалізація” у соціогуманітарному дискурсі.

Історично обумовлено, що з кожним роком стає все актуальнішим питання соціалізації особистості. Адже, ріст інтересу до цієї проблематики також зумовлений зосередженістю на індивідуальності окремої особистості.

Соціалізація є важливим процесом як для окремого індивіда, так і я для суспільства загалом. Ще Л.М. Виготський на початку ХХ століття писав, що: «дитина, тільки-но народившись вже є соціальною істотою, бо її оточує дорослий, багатоманітний, структурований соціальний світ. Без цього світу, який для дитини стає світом її спілкування з іншими людьми, вона не може існувати.»[27,С.8] Цей світ поступово розширюється і доповнюється новими знайомствами; світ відкривається в системі ціннісно-нормативних відносин, він постійно змінюється та трансформується. Саме цей процес входження індивіда в суспільство, засвоєння ним цінностей, ідеалів, через виховання й називається соціалізацією.

Перш, ніж продовжувати опис особливостей даної моделі, вважаємо за потрібне описати основні види соціалізації:

- «Первинна соціалізація відбувається в перші роки життя в сім'ї чи іншому найближчому оточенні дитини; пов'язана з формуванням узагальненого образу дійсності і засвоєнням певних моделей поведінки в різних ситуаціях і з різними людьми. В подальшому відбувається корекція набутого досвіду у процесі первинної соціалізації.
- Маргінальна (проміжна) соціалізація (її ще називають псевдоустійливою) найактивніше відбувається у підлітковому віці та в різних маргінальних групах. Тісно пов'язана з потребою самоствердження особистості у найближчому оточенні та з груповою і статевою ідентичністю. Для

дорослих представників суспільства її пов'язують також з професійною ідентичністю.

- Вторинна соціалізація відбувається у процесі професійного становлення особистості, набуття статусу і специфічно-рольової поведінки.»[3, С. 38]

Соціалізація є об'єктом міждисциплінарного вивчення, особлива увага приділяється безпосередньо соціології, психології, педагогіці та меншою мірою біології, історії й економіці. Загалом, у сучасному суспільстві ставлення до соціалізації молоді виходить із традиційного поняття, що описує, процес, результати становлення, формування і розвитку особистості, що починається в дитинстві і триває протягом усього життя. Цей процес входження індивіда у суспільство відбувається шляхом освоєння соціально необхідних якостей. У процесі цієї інтеграції людина опановує соціальні норми, правила, цінності, знання і навички актуальні для певного типу суспільства, що дає йому змогу повноцінно функціонувати. Для кращого осмислення поняття соціалізації, варто ознайомитися з теоретичною базою інших наук про людину.

Біологія. Людина в першу чергу, істота біологічна, тому доцільно розглянути процес соціалізації особистості в сфері біології. Якщо спробувати дати визначення, то соціалізація в межах цієї науки, то: «це процес перетворення біологічного індивіда на соціальну істоту, входження індивіда в соціум. При входженні індивіда в суспільство важливу роль відіграють біологічні компоненти – безпосередньо тіло людини, та генетичні особливості.»[27, С. 165]. Оскільки нас цікавить соціальний контекст, то переходимо до гуманітарних наук.

Філософія. Питання формування особистості здавна цікавило представників філософських шкіл та трактувалось по-різному в залежності від тогочасної філософської традиції аналізу людини. Першим в історії філософії розпочинає суто антропологічну проблематику Сократ: «саме він зробив детальний і скрупульозний аналіз індивідуальних людських якостей і властивостей» [27, С.480]. Давньогрецький філософ Протагор вирізнив: «не

лише здатність людини до мислення, але й всю людську суб'єктивність; людина уявлялася ним як конкретний індивід.» [27,С.480]. Друга антропологічна версія відображена у вченні Арістотеля, в якому знаходимо вже дві антропологічні тенденції: «одного боку, в його концепції людина і природа вперше роз'єднуються; з другого – акцент ставиться на нерозривному зв'язку людини з усім світом» [27,С.480]. Третя антропологічна версія знаходить відображення в натуралістичних, позитивістських і прагматичних ученнях: «це концепція людини діяльної – «*homo faber*», яка заперечує специфічну особливість людського розуму. Четверта версія розуміння людини й особистості заперечує віру в прогресивність людини розумної, людини божественної і людини діяльної. У цій версії людина – істота, що прагне, воліє і бажає; розум розцінюється як глухий кут еволюції, як наслідок втрати волі до життя» [27, С.480]. Таким чином, можна простежити еволюцію уявлення про особистість як таку, що з кожним наступним кроком ставала складнішою і детальнішою.

Говорячи про філософські школи постантичного періоду, то: «філософський аспект соціалізації особистості передбачає усвідомлення філософської сутності виховання, виходячи із визнаної суспільством філософії людини і культури (Д. Дідро, П. Гольбах, Е. Кант, Ж. Руссо). Аналізуючи соціальне становлення особистості, Е. Кант зазначає, що соціальне становлення людини – це спрямований процес її усвідомлення інтересів суспільства і головне завдання наукового знання в цьому процесі – допомогти індивіду стати членом суспільства» [19, С.7] Узагальнюючи, філософські концепції соціалізації передбачають саморефлексію та усвідомлення себе як складової суспільства, в якому людина існує. Отже, ми бачимо, що філософські концепції соціалізації передбачають саморефлексію та усвідомлення себе як складової суспільства, в якому людина існує. Оскільки нас цікавить соціальний контекст, є потреба ознайомитись із теоріями інших гуманітарних наук, в тому числі із психологією.

Психологія. Психологічні теорії соціалізації найбільше зосереджені на особистому досвіді окремого індивіда. Окрім цього, тема становлення та

розвитку особистості є однією із ключових в цій галузі науки про людину. «Однією з перших моделей соціалізації була психоаналітична, або «особистісного контролю». Вона побудована на основі теорії психоаналізу З. Фрейда.» [2, С. 181] В рамках цієї моделі представлена теорія, що людина за своєї природою є асоціальною, що спричинено її інстинктами, які переважно є агресивними. Соціальні риси індивід може здобути лише під час соціалізації. «Сам процес соціалізації, в рамках психоаналітичної моделі, визначається вченими як «оволодіння природними інстинктами за допомогою захисних механізмів організму» та контролюючим чинником, оскільки існує постійний конфлікт між бажанням та соціальними нормами» [2, С. 181.] Прихильники цієї теорії вважають, що запорукою нормального процесу виховання є внутрішня гармонія у розвитку між совістю та «Я-ідеалом». Важливою категорією для цієї теорії є агресія та прив'язаність в процесі становлення особистості.

Говорячи про психологічне трактування соціалізації не можна не згадати про когнітивні теорії Ж. Піаже, де важливу роль займає саме пізнавальний розвиток, а когнітивний розвиток розкривається в пошуку рівноваги між тим, що дитина знає і чого хоче дізнатися; Наступними є біхевіористичні теорії Б. Скіннера, що будуються на теорії про накопичення моделей поведінки, що будуть у нагоді дитині в різноманітних життєвих ситуаціях, і яким чином ці моделі якнайкраще «закріпити». Отже, можемо звернути увагу, що в психології є важливим вивчення підсвідомості людини, а ця частина вивчення людства не входить у завдання соціології.

Педагогіка. В свою чергу в педагогіці, соціалізація – це передача дитині соціального досвіду, що містить в собі норми та цінності, суспільні уявлення, механізми та алгоритми дії в конкретних ситуаціях, що має на меті формування в особи соціальних ролей. В рамках цієї науки, соціалізацію розглядають як процес, що охоплює і самостійну адаптацію так і цілеспрямоване виховання й навчання, активну діяльність та включення в соціальне середовище, здатність змінювати та створювати щось нове. Важливим внеском саме соціальної

педагогіки є розуміння того, що однакових процесів соціалізації не існує, усе дуже індивідуально, унікально та неповторно.

Оскільки в нашій роботі предметом вивчення є саме особливості соціалізації, то вважаємо за потрібне розглянути це явище в економічній науці. «Економічна соціалізація з боку іноземних психологів визначається як «процес, в якому люди навчаються діяти в економіці: як вони будуть планувати бюджет, позичати гроші, зберігати, купувати, сприймати рекламу, і розуміти більш широку мету економіки»»[21, С.241] Соціалізація в системі економічного знання вивчається в двох напрямках : вивчення дитячого розуміння економічних категорій та реалій, та вивчення економічної поведінки індивідів.

Економіка. В економіці соціалізацією вважається процесом, що зароджується за умов капіталізму як своєрідне “масштабне виробництво” особистості. Найбільше про соціалізацію можна дізнатись саме в марксистських працях, так К. Маркс приділяв значної уваги саме касовій нерівності, та впливу способу виробництва благ на спосіб життя людини. В його вченні матеріальне благо є економічною основою соціальної системи. І саме економічні обставини суспільства на конкретному етапі його розвитку зумовлюють перебіг соціалізації.

Важливою категорією в вивчення соціалізації є саме поняття особистості. А.Сміт, засновник концепції “Невидимої руки”, пише про новий вид особистості людини - економічна людина. Вона характерна такими якостями як егоїзм та бажання максимального збільшення свого багатства. Відповідно в процесі соціалізації засвоюються основні економічна цінності притаманні конкретному суспільству.

Можна зробити висновок, що соціалізація є явищем, що цікавить дослідників різних наук. Відмінністю буде методологія вивчення та трактування основного поняття: в біології основна увага зосереджена на фізіологічні показниках людини; у рамках філософії вивчають внутрішній світ людини, її

самоусвідомлення та рефлексію щодо того ким вона є і як взаємодіє із суспільством (Аристотель, Д. Дідро, П. Гольбах, Е. Кант, Ж. Руссо); представники психології досліджують індивідуальний досвід людини, та вплив свідомого чи несвідомого на соціалізацію індивіда (З.Фройд, Н. Смілдер, Б.Скіннер); педагоги, в основному, описують соціалізацію саме дітей, уточнюючи, що кожен досвід соціалізації є індивідуальним та неповторним; в економіці соціалізацією називаються саме засвоєння людиною економічних правил гри та формування нових економічних типів поведінки (К.Маркс, А.Сміт) Проте, нас цікавить саме соціологічне дослідження феномену економічної соціалізації, тому наступним кроком є потреба в ознайомленні із напрацюваннями в царині соціологічних теорій.

1.2. Соціологічне тлумачення економічної соціалізації та її основних категорій

Тема соціалізації є однією із ключових в рамках соціології. В науковому колі досі сперечаються на тему того, хто саме ввів таке визначення в обіг. “В американській та французькій соціології це поняття з’явилося наприкінці ХІХ століття і пов’язане з іменами американського соціолога Ф. Г. Гіддінгса (1855–1931) та французького соціолога Г. Тарда (1843–1904)”[13, С.15] Але напрацювання щодо феномену соціалізації почались ще на етапі інституалізації соціології як науки.

Першою ідеєю соціалізації була саме позитивіська концепція французького соціолога Е. Дюркгайма. Для нього суспільство являло собою надіндивідуальне буття, те що стоїть вище індивіда та виступає суб’єктом соціалізації. “Соціалізацію дослідник визначив як сукупність процесів, завдяки яким відбувається розвиток атитюдів, бажань і форм поведінки індивіда, узгоджених із вимогами суспільства і схвалюваних ним” [37, С.150] В ширшому значенні, соціалізація у вченні Е. Дюркгайма - це засіб відтворення суспільством умов свого існування, а освіта – є методично організованою соціалізацією. Французький дослідник був одним із перших у соціологічній

науці, хто чітко виокремив освіту та соціалізацію. Оскільки нашою метою не є вивчення відмінностей між освітою та соціалізацією, ми не можемо далі використовувати цю концепцію.

Соціолог Г. Зіммель, засновник формальної соціології, поєднував у своїх працях поняття соціалізації та індивідуалізації. На його думку, соціалізація є процесом розширення групи та розвитку індивідуальності. Соціальні ролі в його вченні - це вторинні утворення, важливість функцій яких, визначається уже індивідуально самою особистістю. Проте, вивчення соціальних ролей і їх вплив на соціалізацію не є в полі наших наукових зацікавлень, тому використання цієї концепції далі, вважаємо таким, що не дозволить розкрити наш задум

На відміну від Г.Зіммеля, американський соціолог Т.Парсонс (представник соціологічної школи структурного функціоналізму), характеризував соціалізацію як складник процесу інтеграції та динамічний процес пов'язаний із структурною організацією суспільства. Соціалізація в структурному функціоналізмі є засобом підтримання соціальної рівноваги на рівні із соціальним контролем. Теорія Парсонса заклала початок для нової теорії - рольового тренінгу та рольової концепції особистості. [37, С. 151] Оскільки структурна парадигма є теорією макрорівня, ми не можемо далі використовувати основні її положення, адже в нашій роботі, ми вивчаємо економічну соціалізацію на мікрорівні.

Соціальний психолог Г.Тард, відомий своїм вивченням феномену натовпу та суспільного несвідомого, писав про те, що суспільство подібне на мозок, а основним елементом суспільства є свідомість окремої людини. Соціалізація же є механізмом взаємодії особистого "Я" із "Я" інших людей, і розглядалась як наслідування, регульоване суспільством через соціальні інститути – систему освіти й виховання, сім'ю, громадську думку та інших. Саме за рахунок цього суспільство підтримує свою цілісність та своє існування в цілому. Важливою заслугою Г.Тарда є спроба розглянути соціалізацію не лише як механізм збереження стабільності суспільства, але й як можливість забезпечення

розвитку людства. Винаходи, нововведення є актом творчості однієї особи і пізніше через взаємодію індивідів поширюється та сприяє розвитку різних сфер соціального життя і суспільства загалом. На думку Г. Тарда: «до механізмів соціалізації відносяться: імітація, наслідування, ідентифікація, керівництво» [3, С. 9]. Оскільки вчення Г.Тарда про соціалізацію пов'язане із впливом соціальних інститутів, ми включаємо цю концепцію в основу подальшого дослідження.

Символічний інтеракціонізм, представниками якого є Ч.Кулі та Дж.Мід приділяє увагу комунікації, взаємодії, символам та знакам за рахунок яких і відбувається комунікація та рольових моделей. Особливого значення мають напрацювання Дж. Міда, який приділяв значну увагу вивченню соціалізації дітей: «набуття ними соціального досвіду, засвоєння норм поведінки відносно людей, поруч з якими, вони знаходяться» [37, С.151]. Теорія “Дзеркального Я” Ч.Кулі полягає у тому, що індивід набуває власного “Я” саме спираючись на враження інших щодо себе. Йде мова про соціальні почуття, що виникають внаслідок спілкування з іншими людьми. До завдань нашої роботи не входить вивчення знаків та символів, то ідеї символічного інтеракціонізму ми не включаємо.

Рольовий підхід, який розвивав соціолог Н.Смелзер, підрозумовує, що метою соціалізації є забезпечення цілісності суспільства за рахунок сприяння взаємодії індивідів на основі соціальних ролей. Автор виділяє три чинники соціалізації особистості: прагнення до конформізму, очікування, зміна у поведінці. Змістом же соціалізації є формування у особи усіх необхідних навичок (інтелектуальних, соціальних та фізичних) для повноцінного виконання соціальних ролей. Знову ж таки, вивчення ролей не є нашим завданням.

Якщо говорити про сучасні теорії соціалізації, то помилкою буде не згадати Е.Гіденса. За його теорією в ході соціалізації беспорядна дитина трансформується в розумну істоту, якій притаманна самосвідомість, розуміння сутності культури, в якій та була народжена. Є важлива деталь: “Гіденс не

вважав соціалізацію різновидом культурного програмування з пасивним прийняттям культурного надбання, натомість, підкреслював він, існують ключові аспекти соціалізації для більшості людей в усіх культурах”[37, С. 152]. Якби метою нашого дослідження було вивчення соціалізації індивіда загалом, то вчення Е.Гіденса повністю задовольняло наші потреби, адже дозволяє подивитися на культурний контекст соціалізації, однак завданням є вивчення особливостей економічної соціалізації, тому мусимо відкинути цю концепцію.

Представник теорії соціальної комунікації, Ю.Хабермас, вважав метою соціалізації самовідтворення особистості як вираження дійсності її буття. Причинні рушії для соціалізації кожен має знайти у собі сам, прагнути до розвитку таких рис особистості, що тільки сприятимуть інтеграції у суспільство. Крім того, на думку дослідника, соціалізація охоплює лише частину особистості індивіда, формуючи своєрідну біполярність, де одна частина прагне до інтеракції та пристосування, а інша ставиться критично, ніби соціальне середовище заважає самоствердженню індивіда. В основі нашого дослідження є життєвий досвід людини, однак в завдання вивчити особливі риси, що сприяють соціалізації нема, тому варто шукати іншу теорію.

В рамках теорії соціального становлення соціалізацію розглядав і польський соціолог П. Штомка. “Метою соціалізації в умовах кризи ідей соціального прогресу є формування інноваційної (новаторської) особистості, для якої на перший план виходить мотивація досягнень”[13, С.23]. Ідеї П. Штомпки можуть бути цікавими надалі, у вивченні економічної соціалізації у кризовому суспільстві.

Проте, найбільш цікавою для нас видається феноменологічна теорія, а саме концепція П.Бергера та Т.Лукмана, якими була розроблена власна теорія соціалізації. В праці «Соціальне конструювання реальності»(1966) П.Бергера та Т.Лукмана розкрито об’єктивні та суб’єктивні механізми конструювання знань щодо наявної соціальної реальності, та розроблено концепцію вторинної соціалізації. Найкраще тему соціалізації розкрито у розділі «Суспільство як

суб'єктивна реальність», де вчені показують співвідношення первинної та вторинної соціалізацій, де за умов вторинної, індивід дізнається про можливість альтернатив і тоді соціальна реальність розпадається на декілька частин: «особисто для індивіда важливіша є первинна соціалізація (сім'я), тому що ролі та відповідно досвід, які набуваються в цей час, зберігають значний вплив на індивіда і в подальшому житті, тоді як від ролей вторинної соціалізації індивід може дистанціювати (рольова дистанція)»[10, С. 55]. Тобто для П. Бергера, Т. Лукмана вторинна соціалізація є процес нашарування на первинну соціальну реальність. Вчені показують, що тотальні інститути намагаються втручатися в процес становлення особисті, що відбувається частіше шляхом вторинної соціалізації. Крім цього, згідно з теорією, абсолютно кожен індивід та суспільство проходять два процеси: « екстерналізації (проекції індивідуальних значень на навколишній світ і перетворення останнього), об'єктивації (усвідомлення навколишнього світу як об'єктивного) та інтерналізації (усвідомлення навколишнього світу як суб'єктивно значимого). Кожен член суспільства екстеріоризує себе у соціальному світі та інтерналізує його як об'єктивну реальність. Інтерналізація у загальному значенні – це підґрунтя розуміння індивідом, по-перше, людей, які його оточують, по-друге, світу як значимої і соціальної реальності.»[13, С.25]. Саме останній процес є відправною точкою соціалізації, вона включає в себе усвідомлення прямих фактів. Індивід має змогу досягнути логічну послідовність подій, що в свою чергу, призводить до постійної взаємодії ідентифікації, та виникнення взаємних з іншими мотивацій на майбутнє. Саме на цьому рівні інтеракції людина стає частиною суспільства, а процес поступового входження в об'єктивний світ і є соціалізацію на думку дослідників. Цікавою відмінністю від теорії Е. Гідденса є те, що в рамках феноменології, індивід не може впливати чи змінювати суспільство, а лише приймати його як об'єктивний факт. Саме феноменологічна парадигма є в основі нашого дослідження.

Вище перелічені теорії та концепції стосуються загальної соціалізації, однак криза підходів кінця ХХ століття сформуvala потребу у вивченні окремих

моделей соціалізації, що побудовані на різних сферах людської діяльності. Процес соціалізації відбувається не лише за рахунок взаємодії з різними групами, спільнотами та людьми загалом, але і у різних сферах людської діяльності. Саме ці сфери зумовлюють простір для адаптації та входження в суспільство. Навколо цих сфер, вченими виводяться нові галузеві моделі соціалізації, серед яких можна назвати:

- «Ейкуменна соціалізація (це становлення людини в певному природному середовищі, засвоєння і реалізація нею певних програм взаємодії з природою, формування певного типу свідомості, а також відповідних форм і методів життєдіяльності)» [24, С. 72]
- Етнокультурна соціалізація (поступове засвоєння здатності до збереження та відтворення власної культури);
- Статеворольова соціалізація (формування гендерної ідентичності);
- Політична соціалізація (що набуває своєї актуальності на сучасному етапі історії України);
- Економічна соціалізація (економічне виховання, та засвоєння основних відомостей про економічні відносини).

Одночасно з створенням галузевих теорій соціології виникають і нові моделі соціалізації, однією з яких я і досліджувана нами економічна соціалізація.

Економіка будь якого суспільства не здатна функціонувати без суб'єкта економічних відносин. Особисті риси цього суб'єкта мають пряму узгоджуватись із основними принципами економіки цього суспільства. Економічна соціалізація же стосується процесів, що орієнтовані на створення особистості суб'єктом певної економічної діяльності. Це явище є важливим не лише для комфортного життя окремої людини, але і для існування суспільства в цілому. Викривлення в цьому процесі суттєво впливають на стан економічної системи окремого суспільства. Економічна соціалізація є конкретно-історичним явищем, оскільки на різних етапах історії людства, питання економічної

соціалізації вирішувалось по-різному. Відповідно, в сучасних економічних реаліях українського суспільства ця тема набуває особливої актуальності.

Існує безліч термінів, зокрема визначення терміну Москаленко В.В: “Економічна соціалізація – це процес входження індивіда в економічну сферу суспільства, формування у нього економічного мислення, процес інтеріоризації економічної реальності, що включає пізнання економічної дійсності, засвоєння економічних знань, формування економічних уявлень, знання економічних категорій, засвоєння і реалізацію ролей та навичок економічної поведінки.”[27, С.65]. Також, варто згадати і про поняття описане вітчизняним дослідницею Накіпеловою А.: «Економічна соціалізація – це процес, який детермінується конкретними соціально-економічними умовами, його не можна вважати завершеним на якомусь етапі життєдіяльності людини» [29, С. 68]. Економічна соціалізація, як і економічний розвиток, охоплюють все життя людини. Дослідження саме цієї моделі соціалізації почали в кінці ХХ століття. Протягом цього періоду дослідники з різних континентів висунули свої цікаві гіпотези, що на мою думку, заслуговують уваги. Такі автори як Г.Маршалл та Л.Макгрудер в своїх дослідженнях розглядали такі фактори: «як класова належність, регіональні та національні особливості. В їх дослідженнях була встановлена закономірність між класовою належністю дітей та їх ставленням до витрат та грошей в цілому.»[27, С.341] Тобто, діти із робочих сімей вбачають асоціації між грошима та задоволенням, тоді як діти з середнього класу частіше накопичують гроші на майбутні витрати.

“Ще одна змінна, яка впливає на формування економічних уявлень дитини, яка вивчалась в західних дослідженнях, - це її стать. Було виявлено (А. Фенем, П. Томас), що дочкам будь-якого віку батьки видають грошей на кишенькові витрати менше, ніж синам.”[25, С.341]. Це сприяє тому, що хлопчики краще ознайомлені із основними економічними процесами, розуміють звідки беруться гроші і загалом, є більш інтегрованими в економічні відносини з малих літ.

А.Страусс, К. Данзигер, Р. Саттон вивчали інтелектуальний розвиток дітей та підлітків, їх розуміння економічних відносин. «Ними була здійснена спроба опису різних стадій розвитку індивіда, що проходить в процесі набуття економічних знань»[27, С.324].

Вивчення феномену економічної соціалізації присвячують свої працю й вітчизняні дослідники. Г.Ягода присвячує дослідження розвитку мислення дітей, та засвоєння ними таких базових економічних понять як вигода, власність, гроші та майнова нерівність. Крім того В.Москаленко комплексно вивчає усі види соціалізації індивіда, в тому числі економічну модель.

Отже, явище соціалізації не дарма займає одне з ключових місць в соціології. Соціалізацію почали вивчати з моменту її інституалізації (Е. Дюркгайм, Г. Зіммель, Г. Тард.). В рамках найвідоміших соціологічних парадигм, є вчення про соціалізацію: у символічному інтеракціонізмі приділяється увага комунікації, взаємодії та співставленню себе з іншими (Дж. Мід, Ч. Кулі); в межах структурного функціоналізму йде мова про вплив інституцій на індивіда в ході соціалізації (Т. Парсонс, Р. Мертон); феноменологічна парадигма, що концентрує свою увагу на внутрішньому світі людини та співставленні його з об'єктивним світом, відповідно соціалізація в феноменології – це усвідомлення навколишнього світу як значимого (П.Бергер, Т. Лукман). Проблему соціалізації не оминають і сучасні автори: Ю. Хабермас (прагнення індивіда до розвитку рис, що впливатимуть на інтеграцію в суспільство), Е. Гіденс (існування ключових аспектів соціалізації притаманних різним культурам), П. Штомпка (особливості соціалізації у суспільствах в умовах кризи). Вивчення економічної соціалізації почалось в кінці ХХ століття, проте нас вдалось описати конкретні напрями досліджень: класова нерівність (Г. Маршалл та Л. Макгрудер), вплив гендеру на економічну соціалізацію (А. Фенем, П. Томас), відмінність соціалізації в країнах з різних економічним рівнем(М. Сігал, Д. Швальб.), вікові детермінанти цього процесу (А. Страусс, К. Данзигер, Р. Саттон). Серед вітчизняних дослідників можна відмітити Г. Ягода,

В. Москаленко, Г. Ложкіна та Н. Дембицьку. Хоча модель саме економічної соціалізації є новою для соціологічного знання, теоретична база дозволяє проводити подальші дослідження щодо цієї тематики.

1.3. Конструювання економічної соціалізації: етапи, вплив агентів, засвоєння цінностей.

У нашій роботі ми розглядаємо економічну соціалізацію на макрорівні. В процесі розвідки і пошуків теоретичної основи дипломної роботи було прийнято рішення зупинитись на ідеях П.Бергера та Т.Лукмана, представників феноменологічного підходу та напрацюваннях Г.Тарда. Феноменологічний підхід дасть змогу повною мірою описати особливості економічної соціалізації, а концепція Г.Тарда дозволить вивчити вплив агентів, та механізми соціалізації. Отже потрібно детально ознайомитись із специфікою конструювання саме економічної соціалізації.

Хоча економічна соціалізація є галузевою моделлю загальної соціалізації індивіда, вона має свої особливості конструювання. Також важливо відмітити, що категорії, за допомогою яких вивчають і описують загальну соціалізацію, можна використовувати щодо дослідження економічної моделі.

Як уже зазначалось у минулому підрозділі, економіка не здатна функціонувати без суб'єкта економічних відносин. Це поняття є важливим в розумінні саме економічної діяльності; в ньому відображений взаємозв'язок і взаємодія економічних і соціально-психологічних феноменів.

“Суб'єкт економічної діяльності характеризується такими ознаками:

- активністю, яка за своїм характером є вибором організаційно-економічних умов діяльності (форм власності, виду діяльності). Соціологічну основу активності складають цілі, мотиви, соціальні установки, наміри, очікування та інші компоненти мотиваційної сфери суб'єкта;
- спрямованістю активності (йде мова про види діяльності, рольові моделі, типи споживчої поведінки тощо);

- рівнем активності, що вимірюється інтенсивністю економічної діяльності, сукупністю енергетичних і ресурсних витрат для здійснення діяльності;
- усвідомленістю, раціональністю діяльності.” [28, С.244].

Загалом, діяльністю економічних суб’єктів вивчають на різних рівнях. На мікрорівні аналізу, цими суб’єктами є індивіди та малі групи. В цьому плані досліджують споживацькі поведінки, особливості прийняття рішень в сфері економічної діяльності, вплив індивідуальних факторів на сприйняття та оцінку економічних явищ і особливості економічної поведінки індивідів. Саме цей рівень найбільше цікавить дослідників, що працюють в рамках вивчення економічної соціалізації. В цьому плані дуже важливим є питання впливу різних соціальних інститутів (таких як школа, сім’я) на засвоєння окремим індивідом економічних цінностей суспільства, формування економічної ідентичності. Повертаючись до економічних цінностей, вони є закріпленими в нормах та правилах, є компонентом соціальної системи. Такі цінності стають “внутрішніми” регуляторами поведінки людини, своєрідними саморегуляторами і тому є важливим компонентом соціалізації.

Незважаючи на те, що економічні цінності є давно закріпленими, їх засвоєння потребує допомоги інших осіб, так званих агентів соціалізації. Крім цього, соціалізація дітей характерна саме засвоєнням цінностей, в той час як соціалізація дорослих – це зміна поведінки в залежності від ситуації та засвоєних в дитинстві цінностей. Без сумнівів найпершими та найвпливовішими агентами є члени сім’ї. Саме в сім’ї молоді отримує перші знання про економічні відносини на простій для неї мові, та з допомогою так званих експертів у вигляді батьків. На цьому етапі особистість отримує основні відомості про роботу такого феномену як гроші, знайомиться в реальному житті з процесами купівлі-продажу, поняттями “магазин” та “ринок”. В процесі дорослішання людини, сім’я більшою мірою включає його у вирішення економічних питань (наприклад формування сімейного бюджету). Сімейні умови, включаючи соціальне положення, рід занять, матеріальний рівень і

рівень освіти батьків, психологічний клімат сім'ї - все це є визначальним для економічної соціалізації.

Процес економічної соціалізації в сім'ї відбувається стихійно. Такі форми соціалізації притаманні такі механізми як наслідування, психологічне зараження, навіювання (дуже часто старшими по відношенню до молодших), це свідчить про великий вплив сімейного середовища на соціалізацію дитини. Проте, важливо мати на увазі, що соціально-психологічний простір сім'ї не завжди може позитивно сприяти економічній соціалізації індивіда у відповідності із очікуванням сучасного суспільства. Йдеться про те, що історично умови склались таким чином, що в багатьох випадках, в українських сім'ях з точки зору різниці поколінь характеризується суперечливими цінностями і конфліктами на цьому підґрунті. Це пов'язано з тим, що кожне покоління соціалізувалось по-своєму, більше того в різних видах економіки (старше покоління в умовах планової радянської економіки, а покоління батьків в рамках зародку ринкової). Ця обставина може заважати досягненню економічної соціалізованості дитини, якщо розраховувати на стихійну форму соціалізації в умовах сім'ї. Тому стихійна форма має поєднуватись із спрямованою.

Проаналізувавши літературу на цю тему, було виявлено, що в основному дослідники визначають такі чинники, що зумовлюють вибір батьками засобів економічної соціалізації дітей:

- стиль сімейного виховання і економічну поведінку батьків загалом;
- вплив засобів масової інформації;
- наявність у батьків спеціальної економічної освіти.

Яким чином батьки сприяють інтеграції молодшої людини в економічні відносини? Шляхом наслідування. Діти схильні повторювати модель поведінки, звички, навіть почерк своїх батьків. Крім того, за рахунок покупок зроблених батьками разом із дітьми, малеча розуміє як працює механізм купівлі-продажу. Спостерігаючи економічну поведінку батьків, дитина намагається відтворити

основні її форми: споживчу (коли йде в магазин за невеликим покупками) і зберігаючу (складання грошей, що дають батьки у скарбничку-копілку).

Величезну роль в соціалізації індивіда відіграють економічні цінності, що домінують в сім'ї. Психічні відхилення на ґрунті грошей (патологічна скнарність, марнотратство, пристрасть до азартних ігор, kleptomанія, шопоголізм та інше, беруть свій початок із сімейних проблем.

Оскільки економічна соціалізація полягає не лише у засвоєнні цінностей, але й у економічній освіті та вихованні, варто згадати про такі важливі інститути соціалізації як школа. Саме школа в лиці вчителів, друзів-однокласників виступає агентом вторинної соціалізації індивіда. Вплив агентів цього рівня короткотривалий, але не менш важливий. Саме на етапі навчання в шкільному закладі освіти, дитина навчається самостійно керувати власними фінансами, в тому числі підраховувати їх. В старшому шкільному віці уже з'являються уроки економіки, які дають змогу поглибити свої знання. Оскільки етап шкільного віку є довготривалим, динамічним та найяскравішим в соціалізації індивіда, то саме ця вікова група найбільше піддається дослідженню серед соціальних психологів.

Одразу після завершення навчання у школі, наступає період, який дослідники називають «ранньою зрілістю», проте, оскільки робота стосується саме студентської молоді, то надалі ми використовуватимемо саме це поняття замість «ранньої зрілості». Ця стадія соціалізації людини характерна вступом індивіда у особисте життя, початком кар'єри, переходом на новий рівень отримання освіти. На цьому етапі агентами соціалізації можуть виступати колеги, друзі, партнери або експерти економічного знання (викладачі, або ті кого сам суб'єкт вважає експертом). Крім того, якщо раніше індивіда активно супроводжували батьки, або вчителі, що несуть відповідальність за своїх підопічних, то під час періоду студентства на перший план стає здатність самостійно діяти згідно із результатами економічного виховання на попередніх етапах. Надалі ми продовжуватимемо дослідження саме цією

соціально-демографічної групи.

Говорячи про соціалізацію, як шлях становлення особистості не можна не згадати таке поняття як «кризи». Під час кризи індивід відчуває розгубленість та тривогу. Зазвичай кризи соціалізації пов'язані із конкретними ситуаціями, коли стан речей, який є звичним для конкретної особи руйнується й виникає потреба прийняття рішень або вирішення проблемних ситуацій. Пояснення кризових періодів між первинним та вторинним етапом соціалізації є в праці дослідників П. Бергера і Т. Лукмана «Соціальне конструювання реальності» 1966, а саме у розділі «Суспільство як суб'єктивна реальність». «Вчені показують співвідношення первинної та вторинної соціалізації, де остання зумовлює момент, коли індивід дізнався про існування альтернатив і соціальна реальність розпадається для нього на кілька частин. Але особисто для індивіда важливіша є первинна соціалізація (сім'я), тому що ролі та відповідно досвід, які набуваються в цей час, зберігають значний вплив на індивіда і в подальшому житті, тоді як від ролей вторинної соціалізації індивід може дистанціювати (рольова дистанція). Тобто для П. Бергера, Т. Лукмана вторинна соціалізація є процес нашарування на первинну соціальну реальність. Вчені показують, що тотальні інститути намагаються втручатися в процес становлення особисті, що відбувається частіше шляхом вторинної соціалізації.»[10, С. 55] Також, основою для моделювання були обрані ідеї Г.Тарда. На думку французького соціального психолога, значний вплив на соціалізацію несуть соціальні інститути, такі як сім'я, освіта, громадська думка. В економічній соціалізації це також має свій прояв, оскільки моделі економічної поведінки часто наслідуються із сімейного середовища, а категорія освіти є основною в формуванні визначення економічної соціалізації. Також Г.Тард описує механізми соціалізації, які є актуальними для всіх моделей цього явища: наслідування, імітація, ідентифікація, керівництво.

Саме ці теорії були обрані не спроста, оскільки є теоріями мікрорівня, які добре вписуються в масштаби майбутнього авторського дослідження. Також,

соціалізація за П.Бергером та Т.Лукманом, - це всестороннє та поступове входження індивіда в об'єктивний світ суспільства чи окрему його частину. Сфера економіки та її феномени і є частиною об'єктивного світу, на зміну устрою та категорії якої, пересічний громадянин не впливає. Такі механізми як «купівля-продаж» чи універсальний товар, більш відомий як «гроші» працюють споконвіків існування людства і трансформуються лише у формі свого прояву. Крім того, завдяки економічній соціалізації, суспільство «впроваджується» в людину, детермінуючи не тільки поведінку, але й ідентичність.

Опираючись на цю теорію, нами було описані основні моделі соціалізації(основним критерієм є наявність чи відсутність криз на певному етапі входження індивіда в суспільство):

- **Еволюційна:** розвиток є плавним, поступовим, повільним процесом змін в перебудов. Відображає нормальний процес розвитку людини.
- **Кризова:** не всі зміни є плавними, а перехід від одного етапу до іншого супроводжується кризою
- **Двофазна:** поєднання першої та другої моделей, де еволюційний розвиток притаманний одному етапу, а далі може наступити криза у зв'язку з відходом “на другий план” агентів соціалізації.

Підсумовуючи, в цьому підрозділі було описано види соціалізації (первинна, вторинна та маргінальна), деталі яких будуть описані у авторському дослідженні. Не менш важливою частиною є пояснення терміну суб'єкта економічних відносин, в нашому випадку це студентство. Також, вдалось описати особливості засвоєння економічних цінностей, що відбуваються на етапі дитинства, та окреслити специфіку впливу найголовніших агентів соціалізації (сім'ї, друзів, інститутів освіти). Агентів було розподілено за ступенем впливу, а саме агенти первинної та вторинної соціалізації. Агентами первинної є сім'я і її вплив проявляється у психологічному кліматі, споживчих практиках(наслідуванні їх), середовищем та різницею поколінь. Освітні інститути, такі як школа та вищий навчальний заклад впливають на перебіг

економічної соціалізації не лише за рахунок освіти, але і через взаємодію на рівні цього середовища. Також, на основі теорії П.Бергера та Т.Лукмана, ми сформулювали моделювання для майбутнього дослідження де ключовим критерієм є кризи соціалізації людини. Отже теоретична база сформована і є сенс переходити до етапу проведення авторського соціологічного дослідження.

Висновки до розділу 1

Підсумовуючи, в цьому розділі нас вдалось розкрити феномен економічної соціалізації з точки зору різних дисциплін на різних концепцій соціологічного знання. Таким чином можна описати такі відмінності у розумінні соціалізації : біологія, як наука про живі організми пояснює соціалізацію як перехід людини від тваринного стану до цивілізованості; в порівнянні з нею, інші розглянуті нами науки (педагогіка, психологія, філософія) описують внутрішній стан людини. Окрім психоаналізу З.Фрейда, який частково побудований на концепції людських інстинктів. Також є суттєві відмінності у розумінні соціалізації різними науками конкретно про людину. Як уже зазначалось раніше, психологія вивчає свідоме та несвідоме кожної окремої людини, філософія зосереджена на екзистенційних питаннях положення людини в суспільстві, тоді як педагогіка повністю побудована на темі освіти, та отримання знань. Оскільки мова йтиме про економічну модель соціалізації, то була потреба ознайомитись із безпосередньо економічним трактуванням даного феномену. І воно має відмінність щодо філософського, педагогічного чи біологічного означення, але подібне із психологічним, оскільки побудоване навколо особливостей людської поведінки та її типів.

Наступним кроком в нашій роботі є розгляд соціологічних концепцій, то оскільки соціалізація, є однією із ключових проблем, розвинутих в соціології, тому концепцій, теорій, і парадигм, що містять в собі визначення цього поняття є багато. Суттєвою відмінністю між соціологічним осмисленням соціалізації від інших наук про людину, є розуміння й індивіда, його внутрішнього світу й особливостей роботи суспільства, в якому індивід існує; де соціалізація

розглядається з точки зору усвідомленні людиною самої себе як частини суспільства. Більше того, напрацювання на тему соціалізації почалось ще з часів позитивізму (Е.Дюркгайм), і продовжується до сьогодні (П.Штомпка, Ю.Хабермас). Оскільки дослідження зосереджене на мікрорівні, то найбільш підходящою теорією на нашу думку є феноменологія, а саме концепція вторинної соціалізації П.Бергера та Т.Лукмана. Ця теорія, була обрана не лише через рівень досліджуваного середовища, але і через положення та категорії, які вона висвітлює (об'єктивний світ, інтерналізація, екстерналізація). Економіка та економічна ситуація і є тим об'єктивним світом, про який йдеться у роботі П.Бергера та Т.Лукмана. Також, досліджуваними категоріями в нашій роботі є вплив інститутів соціалізації, тому є необхідність використання напрацювань Г.Тарда, що стосується впливу агентів (сім'ї, освіти, виховання) та механізмів соціалізації (імітація, наслідування, ідентифікація, керівництво).

Визначенням економічної соціалізації, яке ми продовжуватимемо використовувати запропоновано українською дослідницею В.В.Москаленко, а саме: “Економічна соціалізація – це процес входження індивіда в економічну сферу суспільства, формування у нього економічного мислення, процес інтеріоризації економічної реальності, що включає пізнання економічної дійсності, засвоєння економічних знань, формування економічних уявлень, знання економічних категорій, засвоєння і реалізацію ролей та навичок економічної поведінки.”[27, С.65]. Також, була потреба поєднати дану теорію із економічним знанням, оскільки досліджувана нами модель соціалізації – економічна. Специфіка конструювання економічної соціалізації полягає у становленні індивіда суб'єктом економічних відносин, що має свої характерні риси (активність, раціональність, усвідомленість). Крім цього в основу майбутнього дослідження покладень етапи соціалізації (первинна та вторинна), агенти (сім'я, близькі знайомства, інститути), економічні цінності. Таким чином, теоретична база для проведення майбутнього авторського дослідження сформована.

РОЗДІЛ 2

ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ЯВИЩА ЕКОНОМІЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

2.1. Вітчизняний та зарубіжний досвід вивчення економічної соціалізації.

Тема економічної соціалізації в полі зору соціологів не так давно. У попередньому розділі ми виявили, що вивчення економічної соціалізації почалось у другій половині ХХ століття. Нами були згадані автори А.Фенем та П.Томас. які вивчали це явище з точки зору впливу статі на економічну соціалізацію, де було виявлено, що дівчата отримують більше кишенькових грошей, ніж хлопчики; Г. Маршалл та Л. Макгрудер ключовою категорією свого дослідження вважали класову належність, регіональний та національний контекст; М.Сігал, Д. Швальб. демонстрували в результатах свого дослідження відмінності у економічній соціалізації дітей, що живуть в країнах з різним економічним розвитком; А.Страусс, К. Данзигер, Р. Саттон приділяли увагу інтелектуального розвитку дітей та підлітків. а саме їх розуміння економічних понять. Таким чином. аналізуючи доступні джерела, було виявлено, що економічну соціалізацію молоді зазвичай вивчають з точки зору детермінант розвитку особистості, а саме стать, походження, національність.

Дослідження явища економічної соціалізації представлені і у статтях українських авторів. Цікавими є результати дослідження Гарькавець С.О., Герасименка М. М. на тему соціально-психологічних чинників оптимізації процесу економічної соціалізації студентської молоді, проведеного у 2013 році. В ході дослідження було виявлено. що молоді чоловіки та жінки економічно соціалізуються по різному: ”Так, науковці виокремлюють кілька моделей незалежного функціонування людини в економічному середовищі”[8, С. 204]

- “робітнича модель”[8, С.204] - молоді люди отримують обов’язкову освіту, проживають з батьками та працюють. Зароблені кошти переважно витрачають на власні нужди, проте можуть частково формувати бюджет сім’ї. Пізніше молодь стає самостійною, створює власну родину, та

починає жити окремо. На думку сучасних дослідників: “, така модель все більш втрачає свої позиції.”[8, С.204]

- “студентська” [8, С.204] - юнаки та дівчата навчаються у вищих навчальних закладах, батьки фінансово підтримують їх, та отримують допомогу від держави. тобто стипендію, при цьому молодь вважає такі це власним доходом.
- “отримання допомоги по безробіттю”[8, С.204] - молоді люди живуть або з батьками або окремо. але не є фінансово незалежними. Це пов’язано із маргінальними ролями або девіантною поведінкою.

Підсумовуючи. головною детермінантою вибору певної моделі. автори вважають класову приналежність та гендерну ідентичність. [8, С.204] Тобто, чинниками оптимізації економічної соціалізації студентської молоді є приналежність до певного соціального класу та гендер. Окрім цього варто відмітити і самоусвідомлення молодими людьми себе як студентів. Вік юнацтва - період зростання незалежності. набуття самостійності та новий багаж відповідальності. Тому крім перерахованих соціальних контекстів необхідно враховувати й індивідуальний контекст респондентів.

Наступним. є дослідження економічної соціалізації студентів, з точки зору економічних цінностей. Авторкою оригінальної наукової статті є Л. Гуменюк. У процесі збору емпіричних матеріалів взяли участь 200 людей (по 100 людей з юридичного та економічного факультетів Львівського державного університету внутрішніх справ). Результати були представлені в рамках III Всеукраїнської науково-практичної конференції, що проходила у 2016 році. Дослідницею використовувались авторські опитувальники. що стосувались уявлень про власність і власника, емоційні реакції та оцінки об’єктів привласнення та способи управління власністю. Загалом в рамках дослідження враховувались когнітивні компоненти становлення суб’єкта економічної соціалізації, афективно ціннісні компоненти, конативні компоненти становлення суб’єкта економічної соціалізації. [12, С.109]

Висновки даного дослідження полягають у тому, що молодь у питаннях власності регулюються моральними нормами. Водночас спрацьовують мотиви збагачення та підприємницькі риси. Тобто присутня своєрідна біполярність, яка на думку Л.Гуменюк: “може ускладнювати вибір тієї чи іншої стратегії і тактики економічної поведінки, а отже, руйнувати сам процес вибору і готовність поступати як зрілий суб’єкт відносин власності”[12, С.109].

Перш ніж розглядати результати наступного дослідження варто зауважити, економічну соціалізацію часто досліджують через призму ставлення об’єкта до грошей чи інших категорій економіки. Часто, показником економічної соціалізованості є наявність місця праці, специфіка ставлення до грошей, власності тощо. Отже, у науковій статті авторів Г. Герзанич та С.Костю розглядається проблема ставлення до грошей як чинник економічної соціалізації студентської молоді. Збір емпіричного матеріалу проводився в Мукачівському державному університеті, у вибірку ввійшли 60 осіб - юнаків та дівчат у віці від 17 до 20 років. Рівнем матеріального доходу їх родин є середній. Для дослідження використовувалось методика “Ієрархії потреб”, відповідно до якої вдалось визначити, що для студентів на першому місці є потреба у грошах, а уже далі самореалізація, безпека, повага, зв’язки. [9, С.90]. Такі результати можна пояснити особливостями капіталістичного світу: для задоволення базових потреб потрібні фінанси, рівень фінансового добробуту дорівнює статусу індивіда, самореалізація напряму залежить від заробітку. Як зазначають автори: “Для більшості студентів на першому місці є потреба в грошах, далі - самореалізація, безпека, повага з боку і міжособистісні зв’язки відповідно.” [9, С.92] Таким чином ставлення молоді до грошей визначає їх ступінь та спрямованість економічної активності, особливості фінансової поведінки.

Також цікавими є результати дослідження проведене в 2020 році, за ініціативи дослідниць О.Кікінеджи та Т.Говорун. Вибірка досліджуваних склала 298 студентів (180 дівчат та 118 юнаків). Проведене дослідження, результати

якого буде подано, проводилось задля вивчення гендерного ракурсу економічної соціалізації молоді. Загалом дослідження присвячене актуальній проблемі особистісно-професійної презентації дівчат і юнаків як суб'єктів економічної соціалізації; подано аналіз результатів емпіричного дослідження соціально-психологічних чинників економічної самопрезентації молодих жінок і чоловіків, а також результати гендерного аудиту.

Проблема економічної соціалізації студентської молоді, враховуючи посилення економічної кризи є гостро затребуваною. Оскільки, в першу чергу, це стосується особливостей планування та побудови власної професійно-освітньої кар'єри, а це уже в свою чергу пов'язано із пропозиціями на ринку праці. Авторами було представлено, що: “Виявлення провідних детермінант диференціації соціальних, фінансово економічних статусів молодих жінок і чоловіків, досягнення гендерного паритету в зайнятості населення, які виявляються в однакових можливостях жінок і чоловіків щодо структур влади, сфери освіти та зайнятості, доходу та власності тощо, є вимогою часу.” [18, С.90.]. Студентська молодь сьогодні знаходиться на роздоріжжі гендерного самовизначення в економічній культурі, і саме це активізує проблему дослідження економічної соціалізації. Крім того, варто звернути увагу, що гендерний індекс людського розвитку (ГІЛР) в Україні є досить високий за параметрами освіти жінок, їхньої питомої ваги серед осіб, які навчаються для здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра, магістра та кандидата наук. Низький – через брак представництва українського жіноцтва на законодавчому та управлінському щаблях влади, тобто в тих сферах, які визначають соціально-економічний рівень розвитку держави. [18, С. 91].

Якраз запровадження гендерного виміру в контексті економічного аналізу життєдіяльності індивідів, дасть змогу зрозуміти суб'єктивні чинники, що зумовлюють статеву диференціацію засвоєння економічних настанов молоддю. Саме тому дослідниці ставлять за мету виявлення соціально-психологічних та гендерних детермінант економічної соціалізації студентської молоді.

Авторами з'ясовано, що: “Методологічні засади гендерного аналізу економічної культури молоді передбачають інтеграцію гуманістично-екзистенційного та когнітивно-поведінкового теоретичних підходів, які найбільшою мірою реалізують принципи розвитку, активності, суб'єктності, детермінізму та системності. Було застосовано комплекс взаємодоповнювальних методик, які включали теоретичний аналіз наукової літератури, застосування стандартизованих психодіагностичних тестів та авторських опитувальників, організацію фокус груп з різних аспектів гендерної нерівності, створення колажів на теми соціально престижної професійної діяльності, її успішності-неуспішності, а також гендерний аудит як різновид інституційного аудиту та інструмент гендерного мейнстрімінгу”[18, С.93]

Розкриття гендерних відмінностей в економічній поведінці індивідів, здатність керуватись різними економічними принципами на різних рівнях матеріального функціонування має своє психологічне підґрунтя. Йдеться про саморефлексії, ставлення до власного економічного потенціалу та перспектив його застосування. Таке підґрунтя диктує різну економічну поведінку чоловік та жінок в умовах обмеження матеріальних ресурсів і розширення кола особистісних запитів.

“Інтегральний показник тесту «Опитувальник життєвих настанов» (Klamut, 2009) засвідчив про значущість оцінки власної екзистенції в часі (прийняття себе в майбутньому та теперішньому), а в поєднанні шкал – про спрямованість життєдіяльності на втілення власних цілей і смислів. Особливості саморефлексії власних ціннісних орієнтирів демонструвала у свою чергу рівень внутрішньої узгодженості цілей життєдіяльності (зрілість цілепокладання).”[18, С.97]

В ході дослідження був зафіксований факт більш цілеспрямованого розвитку образу економічного “Я” у студентів чоловіків, за рахунок вищої узгодженості афективного, когнітивного та поведінкового його компонентів із засвоєними поширеними статевими стереотипами про домінування

матеріально-фінансового статусу осіб чоловічої статі та підпорядкування жіночої. Серед юнаків виявилось більше тих, хто мав високу оцінку збігу (когеренції) всіх трьох складових презентації економічного Я в різних сферах суспільного життя (68 % у порівнянні з 32 % дівчат) і значно менше тих, хто демонстрував високий рівень їх дезінтеграції (10 % у порівнянні з 24 % у дівчат). Результати опитування представлені в табл. 2.1.1..

Таблиця 2.1.1

***Ступінь інтеграції різновидів статевих стереотипів в образі
ідеального Я (у %)***

Різновиди гендерних стереотипів	Відсоток значущих властивостей в образі ідеального Я жінки	Відсоток значущих властивостей в образі ідеального Я чоловіка
Описові	10	13
Приписові	25	30
Директивно-заборонні	27	32

Джерело:[18, С.99]

Як видно з таблиці, гендерні стереотипи, особливо більш сильного психологічного тиску – приписові та директивні, відіграють значну роль у формуванні образу ідеального Я як чоловіків, так і жінок. Проте значно меншою мірою обидві статі сприймають гендерні стереотипи дороговказом у становленні концепції Я, оскільки до студентської лави набувають, більшої впевненості в собі шляхом визнання неефективності дотримання норм традиційної статевої поведінки.

Зарубіжний досвід вивчення економічної соціалізації має свої відмінності: зазвичай, дослідження відбувається на базі одного або декількох великих університетів, де приєднуються студенти різних факультетів та різних вікових категорій; досліджують окремий аспект економічної соціалізації (ставлення до

грошей, поширеність працевлаштування в юному віці, ефективність агентів, адаптованість до змін в банківській системі, наявність необхідних економічних знань тощо). Нами було проаналізовано дослідження, що проводилось в 2018 році на базі університету «Universidad de La Sabana», що знаходиться у Колумбії. Предметом вивчення була соціалізуюча роль грошей для студентів денної форми навчання. Загальна сукупність досліджуваних осіб – 714 студентів, також в методології присутній поділ за такими спеціальностями: медицина, інженерія, економіка та соціальні науки. Опитування відбувалось у форматі анкетування, де респонденти оцінювали за шкалою від 0 до 100 різні категорії, що стосуються грошей. Крім цього вивчали такі аспекти:

- кількість грошей, яку студенти витрачають за місяць;
- призначення цих витрат;
- символічне значення грошей для студентів;[47, С. 96]

Далі варто розглядати результати за цими пунктами. Першим вивченим аспектом була загальна інформація про доходи студентів: «Щодо місячної суми, то 20,97% молодих респондентів вказали, що вони отримують менше 70 доларів, 38,47% - від 70 до 130 доларів, 24,31% - від 130 до 200 доларів, 8,47% від 250 до 330 доларів, і лише 2,5% більше 330 дол. За словами студентів, 90,6% з них залежать від родини. Близько 20% зазначили, що окрім підтримки сім'ї вони збільшують свій дохід за рахунок роботи, а 4,3% зазначили, що вони отримують гранти та фінансову підтримку.»[47, С. 96]. Такі дані отримують з метою подальшого порівняння рівню доходів та ставлення до грошей.

Отже, підводячи підсумки, вітчизняні та зарубіжні дослідження мають свої особливості в предметі дослідження та емпіричних особливостях, хоча й методологію використовують загальну. Вивчення економічної соціалізації в Україні зосереджується навколо учнів школи, і рідко зачіпає студентство та інші категорії населення. В свою чергу зарубіжні колеги проводять опитування чи інтерв'ю, що стосуються цієї теми регулярно на базі власних університетів. Щодо результатів описаних нами досліджень, вітчизняні колеги (О.Кікінеджи та Т.Говорун.) своїм дослідженням показали, що економічна культура немає

статевого обличчя, а передусім пов'язується із професійною, фаховою компетентністю людини, що і визначають її можливості для самореалізації. Однак статеві стереотипи опосередковують соціальні ролі чоловіків та жінок. Реалії економічного функціонування є такими, що формують більший особистий потенціал жіноцтва в освоєнні традиційно чоловічого економічного простору; Гарькавець С.О., Герасименко М. М. створили власні моделі функціонування індивіда в економічному середовищі (робітнича, студентська, отримання виплат по безробіттю); Л. Гуменюк вдалось виявити своєрідну біполярність між моральними цінностями та економічними (підприємливість, орієнтованість до заробітку) у ставленні до власності; Г. Герзанич та С. Костю дослідили ставлення до грошей як чиннику соціалізації молоді. В той же час зарубіжні (Ciro P. M. , Marcela S. , María F. R., Ingrid A.) представники соціологічного знання описали особливості ставлення до грошей та їх вплив на економічну соціалізацію студентів одного із Колумбійських приватних університетів. Оглянуті нами дослідження мають велике значення у дослідженні економічної соціалізації, однак не торкається усіх аспектів, що цікавлять нас як дослідників, тому виникає потреба у створенні програми власного соціологічного дослідження та подільшому його проведенні.

2.2 Аналіз отриманих даних в ході проведення авторського дослідження

Ознайомившись із дослідженнями вітчизняних та зарубіжних науковців, стає зрозуміло, що усі аспекти, що цікавлять нас, не є розкритими повною мірою. Відповідно, у нас з'явилась ідея у проведенні авторського дослідження на тему «Специфіка економічної соціалізації сучасного українського студента».

Нами було підготовано і проведено дослідження за допомогою методу інтерв'ю, адже традиційно соціалізацію (незалежного від того яку саме модель вивчають) досліджують послуговуючись методом біографічного інтерв'ю.

Біографічне інтерв'ю є різновидом напівструктурованого інтерв'ю, в якому тематичні блоки стосуються хронології життя людини „дитинство”, „школа”, „одруження”, „робота” тощо. [40, С.2] Такий метод націлений на

ознайомлення з окремими етапами життя людини. Цей метод дасть змогу встановити послідовність, вплив подій окремих вікових етапів на інші, та розуміння становлення індивіда.

Як уже зазначалось, соціалізація, в тому числі й економічна, триває протягом усього життя людини, тому біографічне інтерв'ю найкраще підходить для конкретно нашого дослідження, та допоможе отримати більше розгорнутої інформації, про життєвий шлях та досвід людини. Оскільки нас цікавили особливості соціалізації, саме цей метод дасть змогу найкраще окреслити детермінанти цього феномену. Крім того, біографічне інтерв'ю дозволяє сфокусувати увагу на унікальних аспектах життя людини. План інтерв'ю вибудовувався за принципом хронології подій протягом усього життя людини, а саме від дитинства (перші спогади респондента про самого себе) до студентських років (буквально теперішній час). В моделюванні до нашого дослідження йшла мова про виявлення криз на різних вікових етапах, тому вивчаючи хронологію, можна відмітити наявність чи відсутність вікових криз.

Біографічне інтерв'ю має свої типи, для нашого дослідження було обране напівструктуроване інтерв'ю. Дослідження досить комплексне і охоплює багато аспектів, тому в ході бесіди інтерв'юер задає уточнюючі питання щодо конкретних тем, які будуть цікавими при аналізі.

Після опису та обґрунтування методології необхідно переходити до етапу збору емпіричної інформації. Оскільки баз даних потенційних респондентів у нас немає, виникла потреба скористатись методом снігової кулі, тобто шукати респондентів серед знайомого кола, і уже опитаний респондент, може порекомендувати наступну людину, яка погодиться взяти участь у дослідженні. Окрім залучення знайомих, пошук респондентів здійснювався через соціальні мережі. Незважаючи на такий метод пошуку учасників дослідження, вибірка мала свої квоти, які дадуть змогу забезпечити репрезентативність. Для успішного включення в дослідження респондент мав відповідати наступним критеріям:

- повинен підпадати під вікові межі від 18 до 24 років;

- мати досвід навчання в ВУЗі (завершити принаймні 2 курси денної форми навчання)
- студенти, що навчаються на спеціальностях соціологія не можуть брати участь у дослідженні.

Крім цього, ми намагались знайти респондентів з різних міст України. В результаті пошуку було знайдено бажаючих взяти участь у дослідженні з таких міст: Харків, Київ, Одеса, Вінниця, Житомир, Львів, Дніпро, Миколаїв. Задля збереження репрезентативності кількість респондентів чоловіків співвідносна з кількістю жінок, що взяли участь у дослідженні. Також нашим завданням було зібрати респондентів з різних факультетів різних університетів. Поділ відбувався таким чином: представники точних наук, представники наук про людину, представники медичного обслуговування та творчі спеціальності. Уточнюючи конкретні назви спеціальностей, то в базі даних є студенти, що : навчаються на ІТ спеціальностях (двоє чоловіків), отримує ступінь бакалавра із психології (одна жінка), вивчають менеджмент людських ресурсів та управління (двоє чоловіків та одна жінка), опановують загальну медицину та зоологію (дві жінки) та розвиваються в сфері дизайну й ілюстрацій (дві жінки). Детальніше в таблиці № 2.2.1.

Таблиця №2.2.1.

Розподіл респондентів за спеціальностями

Стать	Сфера спеціальності			
	Точні науки	Науки про людину	Медицина	Творчість
жінка		1	2	2
чоловік	2	2		

Джерело: зроблено автором.

В загальному нами зібрано та опрацьовано 9 інтерв'ю. Часові рамки збору інформації припали на кінець березня 2023 року та початок квітня того ж року (з 16.03.2023-10.04.2023). Враховуючи відстань та неможливість відвідати деяких респондентів особисто, інтерв'ю проводились на платформі Zoom. Також використовувались програми, які викликають асоціації дружньої бесіди та відпочинку (йде мова про сервіс Discord). Окрім того, під час проведення

дослідження, респонденти з деяких областей все ще потерпали через відсутність енергозабезпечення, тому спілкування відбувалось у режимі голосового чату в месенджері, який є найбільш стійким до слабкої мережі.

Після завершення етапу збору емпіричних даних, варто зробити підсумки. Заплановано було проведення 8 інтерв'ю, але під впливом певних умов кількість респондентів зросла до 9. Можна відмітити такі дослідницькі успіхи: досліджувана група є доступна більшою мірою (з 9 людей, лише один індивід не проявив себе в ході проведення інтерв'ю), тому подальші дослідження саме цієї групи населення матимуть свій успіх. Відмінностей між дослідницькою задумкою та реальним полем не були виявлені, можливо тому, що дослідниця та авторка сама є частиною досліджуваної групи.

Наступним кроком нашої роботи є аналіз даних, який відбувався у два етапи : співставлення отриманих результатів з завданнями та метою дослідження та аналіз гіпотез, висловлення припущень, виявлення особливостей економічної соціалізації. Говорячи про перший етап: метою дослідження було виявлення особливих рис соціалізації молоді, враховуючи відкритість більшості учасників опитування, є змога описати ці особливості в наступному розділі. На початку дослідницької роботи були поставлені такі завдання:

- дослідити та виявити особливості етапів економічної соціалізації (дитинства та дорослішання);
- дослідити ефективність агентів економічної соціалізації (агентів первинної та вторинної соціалізації);
- дослідити ефективність інститутів соціалізації (інститути освіти, працевлаштування).

Оскільки наше дослідження побудоване на концепції П.Бергера та Т.Лукмана, описані вище завдання знаходять своє відображення у феноменологічній теорії. Автори розділяють соціалізації на первинну і вторинну, й доводять, що значення первинної є більшим, оскільки на цьому віковому етапі індивід отримує досвід, що несе значний вплив у подальшому

житті. Вторинна з соціалізація характерна втручанням тотальними інститутами. Тобто вторинна соціалізація ніби нашаровується на первинну. Також, в ході первинної соціалізації ролі та досвід зберігається протягом усього життя людини, в той час як від агентів вторинної соціалізації можна дистанціюватись.

Запитальник містить у собі блоки питань, за допомогою яких можна отримати інформацію по кожному завданню. Тобто, як уже зазначалось, план інтерв'ю побудований за принципом хронології життя респондента. Згідно з цим можна виявити особливості соціалізації на етапі дитинства, юності, та дорослішання; відслідкувати тенденції для кожного періоду, та встановити логічний ланцюг того, як цінності засвоєні в дитинстві переходять у вибудовування моделей поведінки у дорослому житті. Крім цього, респонденти самі розповідали про своїх агентів соціалізації, та мали змогу самостійно оцінити їх ефективність. Також, були виявлені подібності у моделях виховання в різних сім'ях, наприклад: схожі уявлення про фінанси, подібні цінності (такі як добро, єдність сім'ї, міцні дружні стосунки тощо), однакові споживчі практики. Це можна пояснити особливостями економічного стану саме України – періоду різких трансформацій суспільства, та адаптації до ринкової економіки. Характерною рисою також були «економічна настанови», тобто настановлення, що формуються під впливом економічних відносин та діяльності і проявляють у ставлення індивіда до грошей, власності, економічного статусу.

В розповідях респондентів це виявлялось у нав'язуванні «економічної скромності», а саме у приховуванні реального добробуту та фінансового забезпечення свого чи своєї родини, особливої уваги до особистої власності. Такі феномени можна пояснити через історичний контекст: агентами соціалізації сучасного студентства є люди, що жили в умовах радянського союзу, де зайві фінансові накопичення або погано впливали на імідж родини, або могли призвести до кримінальної відповідальності. Підсумовуючи одним визначенням – це своєрідна культурна травма, яку агенти (в даному випадку члени сім'ї) переносять на своїх нащадків. Це також відображено у ідеях

Г.Тарда, які ми використовували формуючи теоретичну базу дослідження. А саме, соціалізацію є взаємодія власного «Я» із «Я» інших людей, та проявляється у механізмах імітації, наслідування, ідентифікації та керування або контролю. В даному випадку ми може спостерігати прояв контролю, та інституту виховання за Г. Тардом.

Питанню трансформацій суспільства та економічної нестабільності варто приділити більше уваги, адже навіть при первинному аналізі, була виявлена двоякість та суперечність економічної соціалізації української молоді. Це мало свій прояв у роздвоєності поглядів респондентів: де з однієї сторони студентство швидко адаптується до нових умов, шукають альтернативні способи заробітку (сюди можна віднести популярний явище фрілансу), але з іншої сторони існують архетипи попереднього радянського суспільства, а саме пошук пільг, підвищення стипендій та великих вимог до інститутів освіти, які ті виконувати не зобов'язані (прикладом може слугувати вимоги до університетів в обов'язковому працевлаштуванні після завершення навчання). Таким чином можна зробити припущення про суперечливий тип економічної особистості. Подальше теоретизування потребує поглибленого аналізу та співставлення з робочими гіпотезами.

Очевидно, що авторське дослідження було розроблене з навчальною метою, та має багато недоліків : обмеженість кола респондентів, недостатня кількість учасників, відсутність пілотажного дослідження, запитальник який включає в себе багато різних деталей та аспектів, що може виснажити респондента тощо. Однак за умов професійної роботи ці недоліки можна виправити. По перше, ми вважаємо доцільним проводити такі моніторинги економічної соціалізації на базах великих університетів України. По друге, оскільки вивчати увесь досвід життя людини довго і затратно, можна зосередитись на якомусь конкретному етапі (наприклад студентські роки), оскільки раннє дитинство та шкільний вік є добре дослідженим серед вітчизняних дослідників (Н. Дембицька, Л. Кашуба, Н.Чабан, Я.Запека). Не варто виключати можливість двоетапного дослідження, тобто спочатку

провести кількісне анкетування, з подальшими інтерв'ю, що дозволить комплексно вивчити економічну соціалізацію. Оскільки сам процес соціалізації багатогранний, є потреба детальніше вивчати інститути освіти, які частково сприяють економічній соціалізованості молоді. Враховуючи, історичні події, під час яких нам доводиться проживати, актуальним є вивчення економічної соціалізації молоді в період війни. Під час воєнних дій економіка країни змінюється в гіршу сторону, відповідно є потреба вивчення здатності чи нездатності адаптуватись до сучасних умов серед різних категорій населення в тому числі й молоді.

Отже, протягом весни цього року була розроблена програма авторського дослідження, з метою вивчення різних аспектів економічної соціалізації молоді в Україні. Методом збору даних ми обрали біографічне інтерв'ю, оскільки воно найкращим чином дає змогу вивчити явище соціалізації. У пошуці використовувався метод «снігової кулі», проте з квотами щодо потенційних респондентів: вікові обмеження, досвід навчання в університеті, також, ми намагались відшукати респондентів з різних областей України, та представників різних спеціальностей, при цьому зберігаючи гендерну рівність. Дослідження тривало з 16 березня до 10 квітня 2023-го року. В процесі опитування залучались різні способи спілкування з учасниками дослідження, а саме відео зв'язок, дзвінки телефоном, зустрічі віч-на-віч. Якщо співставляти отримані результати із поставленими завданнями та метою, то протягом короткого періоду часу та обмеженості ресурсів нам вдалось впоратись із завданням. Для більш точних висновків варто перейти до детального аналізу та інтерпретувати отримані емпіричні дані через призму обраної теорії та співставити з гіпотезами.

2.3. Інтерпретація результатів дескриптивного аналізу емпіричних даних.

Проблеми економічної соціалізації студентської молоді, її освіти, виховання, соціального становлення, участі у суспільному і економічному житті

держави перебувають у центрі уваги, і, відповідно, на межі різних наук та потребують окремого дослідження. Тому необхідно уважно проаналізувати результати проведеного нами авторського соціологічного дослідження.

Теорією, що лягла в основу написання робочих гіпотез була феноменологія П.Бергера та Т.Лукмана, а саме концепція вторинної соціалізації. Сама концепція полягає в тому, що кожен наступний засвоєний індивідом процес (будь якої діяльності людини) дозволяє уже соціалізованому індивіду входити в нові сектори об'єктивного світу. Тобто, економічна соціалізація, як уже згадувалось раніше, полягає у економічній освіті, засвоєнні економічних цінностей та адаптації. Згідно з цим, в нашому випадку молодь, засвоюючи нові економічні знання та адаптуючись до ринкових, у випадку України, умов має змогу входити в нові сектори нашого вами об'єктивного світу. Економічний світ, тобто умови в яких ми існуємо, сам по собі є об'єктивним оскільки, містить чіткі правила та механізми свого функціонування. Також, оскільки дослідження соціалізації є дослідженням макрорівня, то феноменологія якнайкраще підходить у вивченні життєвого досвіду людини.

Отже, на початку планування майбутнього дослідження були розроблені гіпотези, що своєю суттю передають кожну вікову кризу людини. Крім того, вони розволожені в порядку хронології життя індивіда. Загалом було виділено чотири ключові гіпотези, що звучать наступним чином:

- Соціалізація дітей має особливі відмінності від соціалізації дорослих (йде мова про перевірку тенденції, за якої засвоєння цінностей відбувається саме у дитячому віці, а соціалізація дорослих полягає у зміні поведінки щодо конкретної ситуації)
- Вплив агентів первинної соціалізації є значущішим, за вплив вторинних. (спілкування з агентами первинної соціалізації є тривалішим в вимірі часу, ніж з агентами вторинної). Тобто вплив сім'ї, як інституту первинної соціалізації більший, аніж вплив друзів, вчителів, чи інших агентів вторинної соціалізації.

- Інститути соціалізації погано справляються з своїми функціями (контекст освітніх інститутів). Адже молоді люди після завершення навчання у школі, не отримують необхідного об'єму знань, що стосується економіки.
- Припускаємо, що початок трудової соціалізації припадає на студентський вік.

Після проведення дослідження, усі гіпотези можна розділити на три категорії: підтвержені, частково підтвержені та частково підтвержені частково спростовані (неоднозначні).

Ми вважаємо вплив агентів вторинної соціалізації слабшими, оскільки часові рамки взаємодії коротші, а зв'язки, переважно, слабші за рівнем емоційної прив'язаності. Третя гіпотеза заснована на припущенні про суперечливий характер економічної соціалізації молоді в Україні. Тобто незважаючи на те, що молодь активно шукає альтернативні способи заробітку, в них все ще патерналістські очікування щодо навчальних установ; досвід навчання в середньо освітній школі дає підстави бути невпевненими в здатності шкіл давати об'єктивні та актуальні знання про економіку, що необхідно перевірити. Остання гіпотеза пов'язана із логічним ланцюгом, що вторинна соціалізація починається на етапі завершення середньо освітнього навчального закладу та вступу до вищого навчального закладу, відповідно, на нашу думку саме на цей період припадає перший досвід працевлаштування молодих людей в Україні. Отже, гіпотеза 1, що пов'язана із економічними цінностями, знаходить відображення у концепції П.Бергера та Т.Лукмана, а саме, доросле життя припадає на етап вторинної соціалізації, в рамках якої основним механізмом дій є зміна своєї моделі поведінки на основі цінностей отриманих від агентів первинної соціалізації. Крім того, в теорії П.Бергера та Т.Лукмана, є поняття інтерналізація, що означає сприйняття та засвоєння індивідом елементів навколишнього середовища. В ході інтерналізації, у людини формується власна ідентичність, що є рушієм формування поведінкових

моделей у дорослому житті. Явище інтерналізації пов'язане і з другою гіпотезою.

На етапі початкового аналізу зібраних інтерв'ю вдалось осмислити отриману інформацію, та зробити такі висновки: економічна соціалізація молоді відбувається внаслідок взаємодії різноманітних чинників, а саме, сімейне виховання, вплив середовища, життєвий досвід. Крім цього, були виявлені особливості характерні для українського суспільства – суперечливість економічної поведінки молоді, наявність економічних настанов, високі вимоги до адаптації в суспільстві, яке трансформується та адаптується до ринкової економіки.

До повністю підтверджених можна віднести першу гіпотезу, що стосується конструювання поведінки у дорослому житті опираючись на цінності засвоєні в дитинстві. На прикладі однієї з респонденток розглянемо таку ситуацію: в юному віці батьки платили їй гроші за виконання домашніх обов'язків, і коли вона запитала, чому вони це роблять, відповідь була наступною: «вона казала, що хотіла мене навчити щоб я нічого просто так не робила, а тільки за гроші. Ну типу, щоб цінувала себе...»[Транскрипт 4, 25-26] - це може свідчити про засвоєння цінностей в дитинстві, а саме цінності власної праці та часу. Пізніше, обговорюючи перший досвід роботи, вона поділилась історією, де роботодавець відверто затримував їй заробітню плату, й вона відмовилась приходити на роботу, що не оплачується : «я просто перестала туди ходити... Вони мене використовували як рабіню, і забила на ту роботу.»[Транскрипт 4, 140-142]. Тобто виходячи з цього, можна встановити логічний ланцюжок подій, де особливості економічної поведінки закладені батьками, в дорослому віці ймовірніше за все, повторюватимуться. В дитинстві не завжди засвоюються позитивні цінності, одним із прикладів може бути досвід інших респондентів, які спостерігали демонстративну споживчу поведінку своїх батьків в дитинстві, й в дорослому віці сама ставить до споживання подібним чином.

Друга гіпотеза відносяться до частково підтверджених. Нами було висловлено припущення, що агенти первинної соціалізації (в першу чергу сім'я) є значущішими за агентів вторинної (друзі, вчителі в школі тощо). В умовах об'єктивної реальності виявилось, що ступінь значущості агентів визначається саме через емоційний зв'язок та, рівень довіри, близькість стосунків. В дитячому віці батьки однозначно відіграють значну роль в соціалізації, саме включаючи індивіда в економічні відносини: «мене в магазин з малого відправляли...хліб купити, чи морозиво якесь...(пауза), з татом на базар ходив...»[Транскрипт 2, 34-35.]. Значущість друзів також не варто ігнорувати, хоча вона й проявляє себе уже у старшому шкільному віці: «Першу роботу я знайшов через знайомства. Не хотілось шукати по всяких сайтах, бо там обман часто. Мені друг запропонував халтурку - я й погодився»[Транскрипт 5, 99-100]. Отже, можна зробити висновок, що значущість інституту сім'ї в економічній соціалізації, вона є на рівні аксіоми, тобто не потребує свого підтвердження, а визнається усіма за замовчуванням, в той час як роль друзів, викладачів, знайомих та інших агентів вторинної соціалізації часто мінімізується, але вплив цих агентів, можна простежити саме на початку вторинної соціалізації. Крім того, наявність знайомств уже свідчить про успішну соціалізованість конкретного індивіда.

Третя гіпотеза є частково підтвердженою, оскільки школа як інститут економічної соціалізації в оцінці самим респондентами є неефективною. Тобто, уроки економіки чи фінансової грамотності присутні не у всіх учасників дослідження (згадали уроки економіки в своєму навчальному плані в школі 7 респондентів з 9). Також, деякі респонденти, вважають, що вивчення основ економіки варто починати з молодшої школи: «Я вважаю, що це має викладатися з 10 років або з першого класу...ну короче чим раніше тим краще»[Транскрипт 1, 86-88]. Це може свідчити про усвідомлення браку економічних знань, при потребі їх наявності. Цікавим було дослідження досвіду навчання у ВНЗ, та впливу цього агенту на соціалізацію молоді. В гіпотезах закладалось, що ВНЗ має сприяти отриманню студентами першого досвіду

роботи за фахом. Включеність ВНЗ як інститут соціалізації в цей процес залежить від двох факторів: рівень престижу самого навчального закладу, та професія, яку здобуває студент. Тобто, якщо професія підрозумовує відповідальність за життя інших людей (медицина, соціальний сектор, менеджмент), то простір для практики надається регулярно та обов'язково. В той же час, якщо спеціальність не передбачає високий рівень відповідальності (дизайн, ІТ-сектор), або відповідальність лише за себе, то простір для практики студенти шукають самостійно. Підтвердження цьому можна побачити в самий інтерв'ю, ось що про досвід практики говорить респондентка медик: «Практика в нас регулярно, ну бо ми медики, нам постійно треба щось ...як сказати...пробувати, практикувати.»[Транскрипт 2, 115-116]. В той же час, респонденти із ІТ-сфери, говорять наступне: «В мене була практика...в конторі наших викладачів, то ще до війни було, то там потім можна залишитись працювати, якщо будеш гарно себе проявляти».[Транскрипт 7, 223-224].

Також, було виявлено деталі, які не передбачались у гіпотезах. Як відомо, сучасна молодь шукає альтернативні способи заробітку, й як виявилось це проявляється не лише в дорослому віці, але й у ранньому-середньому шкільному віці. Це явище можна назвати «еко практики» з метою заробітку. Під чим твердженням мається на увазі діяльність, що має позитивні наслідки для екології та приносить прибуток діячам. Наприклад: збір та здача у відповідні пункти прийому ресурсів, що підлягають переробці (папір, скло, метал), перепродаж одягу та іграшок. Ось що про це говорить один із респондентів «:”... а ще пляшки здавали. Ми зібрали наче сумарно 500 бутілок, за один день. Орда пацанів , в авоськи бутілки складали, і корисна справа і мали гроші.”, “Ми з пацанами, ми на полі футбол грали. постійно діставало, що тут всяка дурня лежить, ми її зібрали і здали. Це цвяхами і арматурою ми зібрали стільки. Досить нормальний бізнес коли ти дитина і нема чим зайнятись»[Транскрипт 1, 128-144]. Навряд чи такі практики були ініційовані глибокою самосвідомістю респондентів у юні роки, ймовірніше за все це був простий спосіб отримати й матеріальний ресурс (гроші), й нематеріальний (похвалу за скоєння корисної

справи). Ще однією цікавою деталлю, що не описана в гіпотезах є включеність молоді в економічні відносини не лише з точки зору споживачів, а й в якості продавців. Це можна віднести до ще однієї альтернативи заробітку у шкільні роки, коли молодь продає зазвичай їстівні ресурси на продовольчому ринку.

Четверта гіпотеза відноситься до частково спростованих частково підтверджених. До цієї категорії дане припущення відноситься через свою неоднозначність. Більшість респондентів (7 з 9) розповідали, що мали досвід роботи, ще у підлітковому віці, однак такий досвід можна назвати радше самозайнятістю, ніж офіційним працевлаштуванням. Характер виконуваної роботи був таким: роздача флаєрів, підробіток продавцем у магазині батьків чи знайомих тощо. Ось, що про це говорить один із респондентів: «Моя мама мала ларьок на добробуті, ну коли ще той існував, і я літом там робив. Продавав олію, крупи, щось таке»[Транскрипт 2, 344-345] Проте, якщо говорити, про офіційне працевлаштування, то деякі респонденти не виявляють бажання вкладати трудовий договір з різних причин: або небажання платити податки, або короткотривалість працевлаштування (на один місяць, чи пору року). Цікавими були випадки повної відсутності досвіду працевлаштування, та мотиви такої поведінки. Одна з респонденток висловила емоційну занепокоєність таким своїм становищем: «Мене це дуже хвилює, бо всі вже десь працюють, а я ще ніколи не робила ніде. Яюсь стидно, що мені 19, а я навіть не пробувала і не знаю куди й піти і що робить»[Транскрипт 6, 265-267]. Інший же респондент, не проявляв ініціатив та бажання у пошуку працевлаштування: «Ні, не працював ніколи. Я вчусь, мені не до того.»[Транскрипт 9, 66]. Відсутність чи наявність докорів сумління може бути пов'язана із економічними настановами, які ми згадували у попередніх розділах. Ці соціальні конструкти повністю нав'язані агентами як первинної так і вторинної соціалізації, і якщо індивід, не отримує необхідного прикладу від батьків, та не має змоги спостерігати це у інших осіб, то сумління у нього немає, адже ототожнювати себе немає з ким. У нас припущення щодо того, чому саме у цьому конкретному випадку респондент вчиняє подібним чином, однак вони не

мають значення для загальних результатів, і знаходяться на рівні психології, тому висловлювати їх не є доречним. Отже, через невизначеність у трактуванні поняття «працевлаштування» та особливістю конкретних випадків цю гіпотезу не можна повністю спростувати чи підтвердити.

Якщо говорити про виділені нами моделі (еволюційна, кризова та двофазна), найбільш поширеною є змішана, яка проявлялась наступним чином: батьки активно сприяють економічній соціалізації молодій людині, до конкретного віку, а пізніше настає подія, що викликає кризу, наприклад: переїзд у нове місто задля навчання, перший пошук роботи, переїзд до гуртожитку тощо. Чисто еволюційну модель можна зустріти лише у двох випадках з дев'яти, де респонденти ділились досвідом дуже міцних та дружніх стосунків з сім'єю. В свою чергу кризова модель серед наших респондентів зустрілась лише один раз, і це було пов'язано із споживацькими практиками їх родини, які сам респондент описує з негативном: «мої батьки ще ті транжири... я кажу, давайте відкладемо щось, зараз такий час тяжкий, а вони тільки махають головами і роблять по-своєму..», «мені дуже тяжко було, і в підлітковому віці і зараз, я не вмію розпоряджатись грошима, не знаю як..»[Транскрипт 6, 148-149].

Ознайомившись із результатами, варто порівняти проведене нами дослідження із тими, які доводилось аналізувати раніше. Найперша відмінність це масштаб, як в вибірці, так і в об'ємі запитальнику. Все таки нашою метою було вивчити досвід представників студентства та виділити особливості економічної соціалізації, а досвід вітчизняних колег(О.Кікінеджи та Т.Говорун.) та зарубіжних дослідників(Ciro P. M. , Marcela S. , María F. R., Ingrid A.) будувався на дослідженні окремих аспектів соціалізації: гендерного контексту та соціалізуючої ролі грошей. Окрім цього, в авторському дослідженні були охоплені більшість аспектів економічної соціалізації, застосовуючи при цьому біографічний підхід, в той час як як попередники використовують у своїх дослідженнях кількісні методи (тести, анкетування). Враховуючи специфіку конкретно нашого дослідження - кількість респондентів в рази менша,

порівняно із дослідженнями, що оглядались у попередніх розділах. Різницю можна помітити й у вибірці, що О.Кікінеджи, що представники Колумбійського університету проводили дослідження на базі навчальних закладів, в яких працюють. В свою чергу ми шукали потенційних учасників серед кола знайомств.

Суттєва різниця є й у результатах: порівнювати наші дані із дослідженням гендерного аспекту ми не можемо, оскільки метою авторського дослідження не було порівняння в площині гендеру, однак ми можемо порівняти із дослідженням соціалізуючої ролі грошей. Згадуючи попередні розділи, для колумбійських колег, символічним значенням грошей були романтика, розваги, веселощі. Нашим запитальником також було передбачено запитання «Що для Вас означають гроші?», і от які результати вдалось отримати: 6 з 9 вважають гроші комфортом (тобто тим, що може забезпечити комфортне існування): «гроші це зручно, не тільки тому що можеш купувати все що хочеш, але і щоб питання всякі вирішувати, ну короче...»[Транскрип 5, 87-88]; 3 з 9 говорять про гроші як про символ влади та можливостей: «...той хто має багато грошей, ну тупо рулить світом...ну як тобі це пояснити...в кого гроші той прав, це капіталізм.»[Транскрипт 3, 80-82]; 7 з 9 описують гроші як задоволення та, те що приносить їм радість: «знаєш, коли приходять гроші на карточку одразу сумішка на обличчі...кажуть не в грошах щастя. Так дайте мені велику суму і я покажу як це робиться!»[Транскрипт 4, 78-80]. Очевидно, що основну роль в поясненні тут відіграватиме соціокультурний та історичний контексти.

Отже, нам вдалось провести дослідження, теоретична база якого вибудовувалась на феноменологічній теорії, а саме концепції вторинної соціалізації за авторством П.Бергера та Т.Лукмана, та ідеях Г.Тарда щодо інститутів та механізмів соціалізації. Відповідно до теоретичної основи були розроблені чотири гіпотези, що стосуються засвоєння економічних цінностей в дитинстві, ефективності навчальних закладів, ролі агентів вторинної та первинної соціалізації, та припущень щодо початку трудової соціалізації. З

результатів дослідження, гіпотези було розділено на три категорії: підтверджені, частково підтверджені, частково спростовані/частково підтверджені. Як виявилось, переняті цінності в дитинстві знаходять своє відображення у зміні поведінки дорослого, інститут школи погано справляється з своїми функціями саме економічної соціалізації, в той час як ВНЗ надає усі потрібні умови для початку трудової соціалізації молоді. Важливість агентів первинної чи вторинної соціалізації залежить від характеру взаємодії та стосунків між діячем та самим агентом. НЕ вдалось чітко окреслити початок трудової соціалізації молоді в Україні, оскільки потрібно чітко визначити категорію працевлаштування та «досвід роботи». Говорячи про моделі, які можна відслідкувати з результатів дослідження, то найбільш поширеною є двофазна модель (еволюційна до певного кризового етапу).

Висновки до розділу 2

Підсумовуючи, в цьому розділі нам вдалось ознайомити із українським та зарубіжним досвідом вивчення економічної соціалізації. В Україні ця проблематика стала актуальною у 200-х роках. Серед вітчизняних дослідників можемо виділити: Гарькавець С.О., Герасименко М. М. виділяли власні моделі функціонування індивіда як суб'єкта економіки; Л. Гуменюк виявила роздвоєння моральних цінностей з економічними; Г.Герзанич та С. Костю описали гроші як чинник соціалізації індивідів; О.Кікінеджи та Т.Говорун дослідили гендерний аспект економічної соціалізації. В свою чергу, сучасні зарубіжні дослідники продемонстрували зв'язок між ставленням до грошей та соціалізованістю студентів Колумбійського приватного університету. Було виявлено, що ряд досліджень проводить в рамках психології, а саме через вивчення психологічним, емоційних аспектів сприйняття респондентами економічних явищ. Оскільки аспекти економічної соціалізації, які нас цікавлять не були повністю розкритими в рамках досліджень, результати яких ми продемонстрували, з'явилась ідея провести авторське соціологічне дослідження.

Отже протягом весни цього року ми розробили програму авторського дослідження, що будується на феноменологічній теорії П.Бергера та Т.Лукмана, а саме на концепції вторинної соціалізації та на ідеях Г.Тарда, що стосуються механізмів соціалізації та впливу агентів. Для пошуку респондентів ми використовували метод «снігової кулі», а методом дослідження є біографічне інтерв'ю. Респондентами були 9 представників студентства з різних міст України (Харків, Київ, Одеса, Вінниця, Житомир, Львів, Дніпро, Миколаїв). Дослідження тривало з 16 березня до 10 квітня 2023-го року. В процесі опитування залучались різні способи спілкування з учасниками дослідження, а саме відео зв'язок, дзвінки телефоном, зустрічі віч-на-віч.

У програмі дослідження нами було закладено чотири гіпотези. Гіпотеза : припускаємо, що соціалізація дітей має особливі відмінності від соціалізації дорослих, що повністю підтвердилась. Наступна гіпотеза в якій ми припускаємо, що вплив агентів первинної соціалізації є значущішим за вплив агентів вторинної -частково підтвердилась. Ключовим фактором є характер стосунків із агентами. Гіпотеза , ми припускаємо, що інститути соціалізації погано справляються з своїми функціями (освітні інститути). Тобто, за період навчання в школі, респонденти не отримали достатньої кількості знань із сфери економіки. В той же час вищі навчальні заклади не лише забезпечують необхідним рівнем знань, але і створюють усі необхідні умови для початку трудової соціалізації. Гіпотеза : початок трудової соціалізації припадає на студентський вік - є частково підтвердженою частково спростованою. В рамках нашого дослідження нам не вдалось чітко визначити категорію «працевлаштування» і «досвід роботи», тому виявили деякі суперечності у результатах. Вбачаємо перспективи дослідження даної проблематики на базах великих університетів України. Також, економічну соціалізацію можна вивчати на різних вікових етапах, та враховуючи історичний контекст українського суспільства.

ВИСНОВКИ

З кожним роком, питання соціалізації стає актуальнішим, у зв'язку із світовими тенденціями вивчення індивідуального досвіду людини. Після опрацювання наукової літератури стало зрозуміло, що соціалізація є предметом вивчення багатьох наук. Специфіка розуміння соціалізації залежить від завдань окремої науки. Таким чином, у біології, науці, що вивчає усі живі організми, соціалізацією є перетворення біологічного індивіда на істоту соціальну. Представники філософії зосереджені на питанні самоусвідомлення себе як частини суспільства, протиставлення окремого індивіда та суспільства, що є ніби великим окремим організмом. У психології приділяють увагу свідомої та несвідомої складової особистості, вивчаючи емоції, мотиви поведінки тощо. Педагогіка розглядає соціалізацію через призму виховання та передачі досвіду від однієї особи до іншої. В економічній науці, соціалізацією є поступове становлення людини суб'єктом економічних відносин. Усі ці трактування соціалізації є цікавими, але оскільки нас цікавить соціальний контекст, та загалом соціологічне розуміння явища.

В соціології, проблема соціалізації людини є ключовою темою дослідження. Як вдалось виявити, соціалізація цікавить дослідників ще з початку інституалізації соціології як науки. Можемо виділити таких авторів та їх трактування соціалізації: Е. Дюркгайм, та його ідеї про соціалізацію як відтворення суспільством умов свого існування; Г.Зіммель, для якого соціалізація – це розширення групи та розвиток індивідуальності; Г.Тард, якого вважають автором досліджуваного нами поняття, описував вплив соціальних інститутів та механізми соціалізації. Також, тема соціалізації є відображеною у відомих соціологічних парадигмах: у символічному інтеракціонізмі (Дж. Мід та Ч. Кулі) соціалізацією є комунікацією, співвідношенням себе та інших людей, з якими індивід взаємодіяє; в структурному функціоналізмі (Т. Парсонс та Р. Мертон), соціалізація це механізм підтримання соціальної рівноваги; в рамках феноменології, соціалізацією називають входження індивіда в об'єктивне

суспільство (П.Бергер та Т.Лукман). Крім цього, соціологи сучасники продовжують опрацьовувати тему соціалізації (Ю. Хабермас, П. Штомпка) уже через призму сучасних тематик (глобалізація, суспільна криза тощо). Саме на етапі опрацювання наявних концепцій осмислення соціалізації, ми обрали теоретичну базу, на основі якою побудували авторське дослідження. Це були теорії мікрорівня, а саме концепція вторинної соціалізації П.Бергера та Т.Лукмана, а також загальні ідеї Г.Тарда щодо інститутів та механізмів соціалізації.

Оскільки предметом нашого вивчення є економічна соціалізація, то є необхідність детальніше опрацювати теоретичну базу щодо цього явища. В ході вивчення наявних матеріалів, ми дізнались, що вивчення економічної соціалізації почалось у другій половині ХХ століття, та зумовлене кризою підходів вивчення загальної соціалізації. Найпоширенішими напрямками вивчення економічної соціалізації є: класова нерівність (Г.Маршалл та Л.Макгрудер), гендерна ідентичність та її вплив на перебіг економічної соціалізації (А. Фенем, П. Томас), різниця між соціалізацією представників країн з різним рівнем розвитку економіки (М.Сігал, Д. Швальб.), вікові стадії цього явища (А.Страусс, К. Данзигер, Р. Саттон). Також, економічна соціалізація є предметом вивчення для українських дослідників, таких як Г.Ягода, В. Москаленко, Г.Ложкіна та Н.Дембицьку. Після опрацювання усіх наукових матеріалів, маємо змогу стверджувати, що теоретична база є достатньою для розробки дослідження цього явища.

Перш ніж, переходити до емпіричного етапу, потрібно описати особливість конструювання економічної соціалізації. Нами було виявлено такі детермінанти економічної соціалізації: агенти впливу (яких ми розділено на агентів первинної та вторинної соціалізації), економічні цінності, набути на етапі дитинства, вплив інститутів, в тому числі освітніх. На основі теорії П.Бергера та Т.Лукмана, а також ідей Г. Тарда нами було розроблене моделювання, де ключовим критерієм є наявність вікових криз. Ми можемо

виділити три моделі економічної соціалізації: еволюційна, кризова та двофазна. Отже, опрацювавши наукову літературу та описавши основні поняття економічної соціалізації ми можемо переходити до етапу проведення авторського дослідження.

Досліджувана нами проблематика є актуальною як для українських так і для зарубіжних дослідників сьогодні. Нам вдалось це виявити ознайомившись із науковими напрацюваннями соціологів-сучасників. Варто відмітити, що частіше, об'єктами дослідження економічної соціалізації є підлітки та діти, тому знайти результати, що стосуються вивчення саме студентської молоді було не просто. Можемо відмітити таких українських дослідників: Гарькавець С.О., Герасименко М. М., що розробили власні моделі соціалізації; Л. Гуменюк вивчення ставлення молоді до економічних явищ, в тому числі власності; Г. Герзанич та С. Костю дослідження ставлення до грошей як чиннику економічної соціалізації; О.Кікінеджи та Т.Говорун гендерний аспект економічної соціалізації. Серед зарубіжних авторів, нами було представлено дослідження колумбійських колег Ciro P. M. , Marcela S. , María F. R., Ingrid A., які також вивчали вплив ставлення до грошей як показник економічної соціалізованості. Оскільки усі аспекти економічної соціалізації, що нас цікавлять, не є розкритими повною мірою в рамках, оглянутих нами досліджень, була потреба реалізувати ідею проведення авторського дослідження.

Нами було проведене авторське дослідження, в ході якого ми зібрали 9 інтерв'ю. Для збору інформації, ми використовували метод біографічного інтерв'ю. Також, оскільки ми не володіємо базою даних потенційних респондентів, то для пошуку учасників дослідження ми використовували метод «снігової кулі». Інтерв'ю проводились із студентами різних факультетів, та представниками різних міст України, при цьому зберігаючи гендерну рівність. Якщо оцінювати результати із метою дослідження, то враховуючи обмеженість в ресурсах, нам вдалось впоратись із завданням.

На основі напрацювань П.Бергера та Т. Лукмана, і ідей Г. Тарда ми створили теоретичну базу дослідження та сформуваємо основні гіпотези, що стосуються впливу засвоєних цінностей з дитинства на поведінку в дорослому віці, впливу агентів первинної та вторинної соціалізації, впливу інститутів освіти та працевлаштування молоді. Таким чином, після аналізу емпіричних даних, нам вдалось розділити чотири гіпотези, та три групи. Повністю підтвердженою, є гіпотеза : «Припускаємо, що соціалізація дітей має особливі відмінності від соціалізації дорослих» оскільки в об'єктивній реальності, молоді люди вибудовують моделі поведінки, на основі цінностей, що були отримані в дитинстві. Гіпотеза : «Вплив агентів первинної соціалізації є значнішим, за роль вторинних», є частково підтвердженою, оскільки вплив агентів соціалізації залежить від рівня емоційних зв'язків діяча з агентами, і у деяких випадках агенти вторинної соціалізації (друзі, вчителі, знайомі тощо), можуть нести сильніший вплив за агентів первинної (членів сім'ї). Гіпотеза : «Припускаємо, що інститути соціалізації погано справляються з своїми функціями (освітні інститути)» також можна віднести до частково підтверджених, адже припущення, про неефективність школи як агенту соціалізації підтвердилась, проте щодо вищих навчальних закладів, то вони створюють усі умови для економічної соціалізованості студентської молоді. Виникли труднощі зі гіпотезою : «Початок трудової соціалізації припадає саме на студентський період», тому її класифікуємо як частково спростовану, частково підтвержену. Тобто, через недостатню розпрацьованість категорії «працевлаштування», виникли неточності на етапі інтерпретації отриманих даних. Присутня двоякість: респонденти розповідають, про досвід роботи в підлітковому віці, але він не є офіційним. Виявили двох респондентів, що взагалі не соціалізувались в рамках працевлаштування, і їх оцінка себе розділилась: один з них відчуває вину і сором, а іншим не проявляє інтересу до пошуку роботи. Згадуючи попередньо описані нами моделі, то найбільш поширеною є двофазна модель.

Загалом, в ході нашого дослідження було виявлено, ефективність агентів вторинної соціалізації, проте, інститут освіти, а саме школа дає змогу соціалізуватись лише стихійно. Також, мали змогу спостерігати вплив матеріальних і нематеріальних цінностей на моделі поведінки дорослих, в тому числі споживчої поведінки. Крім цього, ми зауважили суперечливий характер економічної соціалізації молоді в Україні, тобто незважаючи на пошук альтернативного заробітку, молодь все одно наслідує патерналістські моделі поведінки. Було виявлено й особливість, яка не передбачалась гіпотезами, а саме «еко-практики» молоді задля заробітку у підлітковому віці.

Тема економічної соціалізації має перспективи подальших досліджень. В нашому дослідженні є аспекти, що залишились нерозкритими: недостатньо детальне розуміння суб'єктами економіки економічних цінностей, коло респондентів досить обмежене, запитальних досить великий, намагається охопити усі аспекти і, таким чином виснажує респондента. Ці всі труднощі, можна подолати, якщо професійніше підійти до розробки інструментарію. Питання обмеженості кола респондентів можна вирішити, перейнявши досвід зарубіжних колег, а саме регулярно проводити моніторинг перебігу економічної соціалізації на базі великих університетів. При цьому, щоб не виснажувати респондентів, можна провести двоетапне дослідження, а саме: реалізувати дослідження економічних цінностей через кількісні методи, а вивчення особистого досвіду через якісну методологію. Вбачаємо також перспективу окремого вивчення ефективності інститутів різних соціалізації, а не лише освітніх, як представлено у нашому дослідженні.

В умовах російсько-української війни, коли економіка трансформується та страждає, тому виникає потреба проведення дослідження економічної соціалізації не лише студентства, але й інших вікових категорій населення, що дозволить ефективніше будувати соціальну політику та проводити економічні реформи.

Список джерел та наукової літератури

Наукова література:

1. Авер'янова Г. М. Кишенькові гроші як фактор економічної соціалізації підлітків. Психологія: Зб. наук. Праць. К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова. Вип. 18, 2002. С. 87 – 96
2. Ажажа М.А., Муц Л.Ф. Соціалізація в контексті соціального розвитку. Гуманітарний вісник ЗДІА. Випуск 68. 2017. С. 179 – 186.
3. Алексеєнко Т.Ф. Соціалізація особистості: можливості й ризики (соціально-педагогічний аспект). К. : Інститут проблем виховання, 2007. 152 с.
4. Балакірева О. Трансформація ціннісних орієнтацій в українському суспільстві. Український соціум. 2007. № 2 (19). С. 7–19.
5. Бутко М. П. Економічна психологія. навч. посіб./За заг. ред. Бутка. М. П. М. П. Бутко, А. П. Неживенко, Т. В. Пепа. К. : «Центр учбової літератури», 2016. с. 232
6. Василиків О. Гроші як економічна категорія. Журнал «Молодь і ринок». 2012. №7 (90). С. 130-134.
7. Гальчинский А. С., Єщенко П. С., Палкін Ю. І. Основи економічної теорії: Підручник. К.: Вища школа, 1995. – 471 с.
8. Гарькавець С.О., Герасименко М. М. Соціально-психологічні чинники оптимізації процесу економічної соціалізації студентської молоді. Вісник Харківського національного університету №1065, 2013. С.202-205.
9. Герзанич Г.А., Костю С.Й. Ставлення до грошей як чинник соціалізації студентської молоді. Наука майбутнього : збірник наукових праць студентів, аспірантів та молодих вчених. Випуск 1 (1). 2018. С.87-92.

- 10.Гніт Ю.М. Можливості та обмеження інтерпретативної соціології в дослідженні ідентичності. Актуальні проблеми соціології, психології та педагогіки. Випуск 1(32). 2017. С.50-60.
- 11.Головаха Е.И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи. К.: Наукова думка, 1988. 144 с
- 12.Гуменюк Л. Економічна соціалізація студентів як одне з завдань соціально-гуманітарного супроводження освітнього процесу. Соціальна робота в Україні: становлення, перспективи, розвиток. Львів, 2016. С.108-110.
- 13.Дембицька Н.М., Зубіашвілі І.К., Лавренко О.В., Мельничук Т.І. Соціально-психологічне забезпечення економічної соціалізації молоді: монографія. К.: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2018. – 346 с.
- 14.Зозуляк-Случник Р. Основи соціалізації особистості : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Р. В. ЗозулякСлучник. Івано-Франківськ : НАІР, 2015. 218с.
- 15.Іванова Т. Н. Соціалізація особистості у різних теоретичних перспективах. Т. Н. Іванова, О. К. Просветова. Науковометодичний електронний журнал «Концепт». 2016. Т. 38. С. 131–139.
- 16.Карамушка Л. М., Ходакевич О. Г. Психологічні особливості ставлення студентської молоді до грошей : монографія. 2017. 200 с
- 17.Каретна О.О. Соціально-економічний вимір участі молоді в Україні. Актуальні проблеми політики. Випуск 51. 2014. С.273 – 283.
- 18.Кікінежді О., Говорун Т. Проблема економічної соціалізації студентської молоді: гендерний ракурс. Говорун. Т. Humanitarium.Збірник наукових праць. Том. 44, Вип.1.2020. С.88-102.

19. Коваленко В.Є. Соціалізація особистості як предмет психологічно-педагогічних, та соціологічних досліджень. Вісник ЛНУ імені Т. Шевченка. Випуск 7. 2020. С. 5-15.
20. Коваліско Н.В., Кудринська А.І. Основи економічної соціології: навч.- метод. Посібник.. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2016. 442 с
21. Корнієнко. І.О, Мешко В.В. Психологічні аспекти економічної соціалізації студентів. Науковий вісник мукачівського державного університету. Випуск 2. 2017. С. 241-243.
22. Корнєв М.Н. Соціальна психологія: Підручник. М.Н.Корнєв, А.Б.Коваленко. К.: Київський університет ім. Тараса Шевченка, 1995. 304 с
23. Лавренко О.В. Соціально-психологічне забезпечення економічної соціалізації молоді у просторі освіти у ВНЗ: Моральний аспект. Психологічний часопис. Випуск 1. - Інститут психології імені Г.С.Костюка. 2016.
24. Лещук Г.В. Соціалізація особистості як соціально-педагогічне явище. Педагогіка, соціальна робота. Випуск 20. С. 71-73
25. Ложкін Г.В., Спасенніков В.В., Комаровська В.Л. Економічна психологія: Навчальний посібник. К.: ВД «Професіонал», 2004. С.177- 202.
26. Мельничук Т.І. Соціально-психологічні чинники та рівні сформованості економічного самовизначення студентської молоді. Інститут психології імені Г.С. Костюка: психологічний журнал. Випуск 6. 2020. С.48 – 56.
27. Москаленко В. Соціалізація особистості: монографія. В. Москаленко. К.:Фенікс, 2013. 540 с.
28. Москаленко В.В. Економічна соціалізація молоді: соціально психологічний аспект. К.: Український центр політичного менеджменту, 2008. 336с.
29. Накіпелова А. Соціально-психологічні особливості економічної соціалізації особистості в пубертатний період. Накіпелова А. Вісник Київського

національного університету імені Тараса Шевченка. Випуск 2. 2014 С.65 – 68.

- 30.Олексенко Р. Економічна освіта та виховання як засоби розвитку світоглядних засад сучасного підприємництва. Вища освіта України. Випуск 4. 2013. С. 79-85.
- 31.Олексенко Р. Економічна освіта та виховання як засоби розвитку світоглядних засад сучасного підприємництва. Вища освіта України. Випуск 4. 2013. С. 79-85
- 32.Остапйовський О.І. Становлення особистості в процесі економічної соціалізації. Педагогічний пошук. Випуск 3. 2013. С. 11-14.
- 33.Панчишин Р.І. До питання соціалізації особистості: правовий вимір. Панчишин Р.І. Науковий вісник львівського державного університету внутрішніх справ. Випуск 4. 2011. С.480 – 485.
- 34.Пачковський Ю.Ф. Соціопсихологія підприємницької діяльності і поведінки. Львів: Світ,2011. 200 с .
- 35.Рубчевській К. В. Форми проходження соціалізації особистості. К. В. Рубчевській. Психологічна наука і освіта. 2002. № 2. С. 86–92.
- 36.Рущенко. І.П.Історія соціології: навчальний посібник. За ред. І.П. Рущенко. Х.: ТОВ «Планета-Прінт», 2017. С. 273-286.
- 37.Рюль В.О. Дослідження феномену соціалізації особистості в наукових концепціях розвитку особистості. Рюль В.О. Науковий вісник ужгородського державного університету.Випуск 23. 2012 С.150 – 154.
- 38.Чуйко Г.В., Комісарик М.І., Леко Б.А. Особливості соціалізації студентської молоді. Проблеми сучасної психології. Випуск 7. 2010. С.745 – 758.
- 39.BergerP.L., LuckmannT. The social construction of reality. Penguin Books, 1966. 125с.

Джерела:

40. Величко Т. Практикум «"Усна історія" – чому вона важлива і як проводити інтерв'ю». URL: http://www.holocaust.kiev.ua/Files/UchRab/T_velichko.pdf
41. Герасимів Т.З., Іванишин Т.І. Соціалізація особистості: до проблем методологічних підходів. 2016. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/jun/4993/vnulpurn201683739.pdf>
42. Заболотна О.А. Соціалізація учнівської молоді в загальноосвітніх та альтернативних закладах середньої освіти в США. URL: <https://sukhomlynsky.udpu.edu.ua/wp-content/uploads/2014/03/Автореферат-Заболотна-О.-А..pdf>
43. Зінчук В. Теоретичні засади дослідження політичної соціалізації особи. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/27496/16-Zinchuk.pdf?sequence=1>
44. Ковчин. Н.А. Роль економічної освіти в становленні особистості учня в сучасному соціумі. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/186336505.pdf>
45. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Хмельницький, 22– 23 травня 2010 р. Ред. колегія: проф., д. мед. н. О.А. Каденко (голов. ред.), доц., к. психол. н. Л.О. Подкоритова та ін. Міністерство освіти і науки України, Хмельницький національний університет, Кафедра практичної психології та педагогіки, Хмельницька обласна громадська організація «Центр сексуального та репродуктивного здоров'я». – Хмельницький: ХНУ, 2011. – 290 с. URL: https://kafedra-psy.at.ua/materialy_konferencii_2011-maket.pdf#page=141
46. Олексенко Р. Економічна освіта в системі підготовки особистості до самостійного життя та творчості. URL: <https://ird.npu.edu.ua/files/oleksenko.pdf>
47. Сайфудінова О. В. Соціалізація молоді: соціально-філософські аспекти сучасного прочитання. URL: Сайфудінова О.pdf

48. Ciro P. M., Marcela S., María F. A. An Approach to the Economic Socialization of University Students: The Origin, Uses and Meaning of Money. 2018. URL: files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1184120.pdf

Особистий архів автора:

1. Транскрипт 2 (Максим)(особиста зустріч, 18.03.2023).
2. Транскрипт 3 (Катерина)(онлайн, 20.03.2023).
3. Транскрипт 4 (Маргарита)(онлайн, 24.03.2023).
4. Транскрипт 5 (Богдан)(онлайн, 25.03.2023).
5. Транскрипт 6 (Карина)(онлайн, 28.03.2023).
6. Транскрипт 7 (Анастасія)(онлайн, 4.04.2023).
7. Транскрипт 8 (Тетяна)(особиста зустріч, 8.04.2023).
8. Транскрипт 9 (Дмитро)(онлайн, 31.03.2023).

Додаток А.

1. *Методологічна частина.*

1.1. Опис проблемної ситуації: У соціології соціалізація є однією із центральних проблем. В умовах формування ринкової економіки в українському суспільстві ця проблема трансформується у нову не менш актуальну тематику економічної соціалізації. Метою економічної соціалізації є вироблення адекватних і гармонійних уявлень про економіку, знання економічних категорій, розвиток навичок економічної поведінки.

Як об'єкт дослідження, нами була обрана студентська молодь, оскільки це найбільш мобільна група населення, що за віковими рамками перебуває на етапі дорослішання й зрілості. Саме цей етап є вважають активною соціалізацією. Дослідження цієї групи дасть змогу не лише виявити нові феномени притаманні цій віковій категорії, але й дослідити ефективність агентів, що відігравали значну роль у соціалізації на попередніх етапах. Аналіз академічної літератури ,що стосується соціології та психології економіки показує , що вивчення економічної соціалізації не є новизною. Так, засновник політекономії А.Сміт заклав підґрунтя для розвитку теорії економічної соціалізації індивіда, розробивши уявлення про “економічну людину” як егоїстичну, раціональну, схильну до обміну. Класичним зразком соціально психологічного дослідження економічних явищ є роботи Г.Зіммеля . Класик німецької соціології покладає великі надії на психологію у вивченні грошей і в пошуку детермінант їхньої всемогутності в ринковому суспільстві. Г.Зіммель аналізує кілька проблем – це проблеми цінності, обміну, грошей і грошової культури.

Француз Г.Тард був чи не найпершим із соціальних психологів, хто звернув увагу на роль соціально психологічних факторів, таких, як монокультурні особливості, традиції мікросоціального оточення в регуляції економічної поведінки індивіда. Дослідження економічної соціалізації у вітчизняній психології розпочались лише в останнє десятиліття (Г.М.Авер'янова, В.В.Москаленко, Н.А.Побірченко, А.Б.Фенько, О.В.Щедрина та ін.). Так, на думку В.В.Москаленко, економічна соціалізація – конкретно культурне та історичне явище. На кожному етапі історії суспільство по своєму вирішує питання, пов'язані з економічною соціалізацією. На переломних етапах соціально економічного розвитку (на якому, наприклад, перебуває сучасне українське суспільство) вони стають особливо актуальними. Окрім цього, дослідники переважно зосереджують свої увагу на школярах, або дітях дошкільного віку. Дослідження економічної соціалізації саме студентської молоді не є популярними в українському науковому полі.

Теоретична база є хорошою, проте деякі аспекти економічної соціалізації саме студентської молоді досліджені недостатньо, що й формує потребу провести дане дослідження. Вивчення даної тематики є важливим тому що, процес економічної соціалізації індивіда пов'язаний з його соціальними умовами різного рівня: з соціально-економічними проблемами суспільства, з повсякденним життям, яке відбувається в різних групах, з впливом різноманітних засобів. Отже, соціальна значущість та недостатня розробленість вказаної проблеми зумовили вибір теми мого дослідження.

- 1.2. **Темою** мого авторського дослідження є: «Специфіка економічної соціалізації сучасного українського студента»

- 1.3. **Метою** мого дослідження є виявлення особливих рис перебігу економічної соціалізації у сучасної української молоді. Також, перед собою я ставлю такі **завдання**: дослідити та виявити особливості етапів економічної соціалізації (дитинства та дорослішання); дослідити ефективність агентів економічної соціалізації (агентів первинної та вторинної соціалізації); дослідити ефективність інститутів соціалізації (інститути освіти, працевлаштування).
- 1.4. **Об'єктом** (за критерієм носія проблеми) є студентська молодь України, а **об'єктом** (за критерієм загальної проблеми) є саме явище економічної соціалізації.
- 1.5. **Предмет** : виходячи з окресленої проблеми, предметом мого дослідження є особливості перебігу економічної соціалізації серед студентської молоді.
- 1.6. **Теоретична інтерпретація** основних понять.
- 1.7. **Робочі гіпотези дослідження:**
- Гіпотеза 1:** Соціалізація дітей має особливі відмінності від соціалізації дорослих
- 1.1. Засвоєння економічних знань та цінностей відбувається саме у дитинстві
- 1.2. Економічна соціалізація дорослих характерна зміною поведінки.
- Гіпотеза 2:** Вплив агентів первинної соціалізації є значнішим, за роль вторинних.
- 2.1. Роль батьків в економічній соціалізації молоді є значною.
- 2.2. Вплив вторинних агентів є слабшим, за рахунок своєї короткотривалості.

Гіпотеза 3: Інститути соціалізації погано справляються з своїми функціями (освітні інститути)

3.1 Школа не забезпечує молодь достатньою кількістю знань про економічні явища.

3.2. Вплив ВНЗ у економічній соціалізації молоді є значним, за рахунок здобуття професії.

Гіпотеза 4: Початок трудової соціалізації припадає саме на студентський період.

4.1. Перший досвід роботи припадає саме на період студентства

2. Методична частина

2.1. *Опис методів і технік отримання інформації.* Біографічне інтерв'ю - вивчення індивідуального шляху та життєвого досвіду людини. Оскільки мене, як дослідницю, цікавлять особливості соціалізації, саме цей метод дасть змогу найкраще окреслити детермінанти цього феномену. Крім того, біографічне інтерв'ю дозволяє сфокусувати увагу на унікальних аспектах життя людини.

Тип інтерв'ю - напівструктуроване.

- загальні теми, що протягом інтерв'ю доповнюються додатковими питаннями. Саме цей метод дасть змогу зрозуміти позицію респондента щодо аспектів соціалізації, отримати відповіді по темах. Крім того, стає можливим отримати більш структуровану інформацію та подивитись на тему більш широко.

2.2. *Принципи відбору респондентів.*

Набір респондентів здійснюватиметься методом доступності та з кола знайомих, а також пошук здійснювався через соціальні мережі.

Для успішного включення в дослідження респондент мав відповідати наступним критеріям:

1. Повинен підпадати під вікові межі від 18 до 24 років;

2. Мати досвід навчання в ВУЗі (завершити принаймні 2 курси денної форми навчання)
3. Студенти, що навчаються на спеціальностях соціологія не можуть брати участь у дослідженні.

Другий критерій важливий, тому що індивід, що покинув навчання на першому курсі не зможе дати відповіді на питання, що стосуються блоку “навчання у ВУЗІ”, та сформувати репрезентативні дані, саме про українське студентство.

Первинний контакт з потенційними учасниками дослідження здійснюватиметься в телефонному режимі. Впродовж розмови потенційного учасника інформуватиму про природу та мету дослідження, отримані рекомендації від попередніх учасників, приблизні часові рамки необхідних для проведення опитування.

2.3. Часові рамки. Планується провести 8 інтерв'ю протягом трьох місяців. Цього часу вистачить аби провести усі інтерв'ю з усіма потрібними респондентами.

2.4. Обґрунтування логіки та методів аналізу даних. Загалом дослідження підрозумовує аналіз даних через порівняння із ключовими категоріями. Тобто після отримання усіх потрібних даних був здійснений етап кодування та подальшої кластеризації. Оскільки, дослідження полягає у хронологічному дослідженні досвіду людини, то вважаємо за потрібне використання саме історичного методу аналізу, тобто дослідження виникнення, формування і розвитку об'єктів у хронологічній послідовності, в результаті чого дослідник одержує додаткове знання про процес, який вивчає. Крім того варто враховувати контекст української економіки та соціокультурний контекст, що й дасть змогу нам виявити конкретні особливості вивченого феномену.

2.5. Окреслення критеріїв оцінювання надійності та валідності.
Вибірка - метод снігової кулі.

Метод снігової кулі - різновид цілеспрямованого вибору, при якому

передбачається, що відбір додаткових (наступних) респондентів проводиться після посилання на них спочатку відібраних. Враховуючи вікові межі цього дослідження, мені, як досліднику буде легко знайти респондентів серед ровесників, виділивши критерії відбору.

Моєю метою є провести 8 інтерв'ю. В ідеальних умовах, потрібно було б провести 24 інтерв'ю, що дорівнює кількості областей України, але в час повномасштабного вторгнення реалізувати це складно. Тому якщо не вдається зібрати респондентів з усіх областей, я зосереджу увагу на найбільших містах окремого регіону України. Крім того, респонденти будуть розподілені за напрямом спеціалізації (гуманітарні науки та точні) - 6 представників точних наук і 6 представників гуманітарних. Таким чином дослідження буде максимально репрезентативним.

2.6. Обґрунтування етичних засад проведення дослідження. Оскільки специфікою цього дослідження є вивчення особистого досвіду, а відповідно отримання персональної інформації, що стосується особистого життя респондентів ми гарантуємо повну анонімність дослідження, окрім даних про вік, стать та спеціальність. При проведенні самого інтерв'ю та при подальшому аналізі, дослідник присягається дотримувати кодексу етики соціолога, задля безпеки усіх бажаючих приєднатись до дослідження

2.7. Дослідницька саморефлексія. Оскільки дослідниця є представницею досліджуваної групи, може виникнути проблема в інтерпретації отриманої інформації. Крім того, усі учасники знаходяться в полі близьких знайомств, та товариських відносин із дослідницею, тому може бути присутній ефект «мильної бульбашки», та отримані результати не можна буде репрезентувати на усе студентство загалом. Аби уникнути таких проблем, варто проводити дослідження більш професійними дослідниками та у більших масштабах (наприклад на базах найбільш університетів України).

Додаток Б

План інтерв'ю

Доброго дня/вечора, мене звать Мар'яна, студентка соціологічного факультету Львівського національного університету, на годиннику “_ час проведення інтерв'ю і дата _”, мого респондента звати “_ імя респондента _”, я проводжу інтерв'ю на тему “економічна соціалізація молоді ” в рамках індивідуального дослідження.

Я гарантую анонімність опитування.

Персональні дані

1. Де Ви народилися? До якого соціального класу належила Ваша сім'я?
2. Чи є у Вас брати або сестри?
3. Яку школу Ви закінчили та у якому році?
4. В якому ВНЗ Ви навчаєтесь та за якою спеціальністю?
5. Чи змінювали Ви місце проживання?

Сім'я та дитинство

6. Хто займався Вашим вихованням?
7. Які цінності прививали Вам батьки(опікуни) в дитинстві?
8. Що для Вас означають гроші? Ваше розуміння цього поняття.
9. Коли Ви вперше зіткнулися із оплатою грошима? Не могли б Ви розповісти про свій перший досвід користування валютою?
10. Хто або що впливає на формування Вашого ставлення до грошей?
11. Як Ви розумієте поняття “купівля-продаж”?

12. Коли Ви були дитиною, чи пригадуєте Ви ігри пов'язані із купівлею-продажем?

13. Коли Ви були дитиною, батьки часто брали Вас з собою в магазин чи на ринок?

Шкільні роки

14. Чи доводилось Вам або членам Вашої сім'ї продавати якийсь товар чи надавати послуги за гроші, коли Ви були дитиною?

15. Коли Ви були дитиною, батьки виділяли Вам кишенькові гроші регулярно? Якщо так то: На що саме Ви витрачали ці гроші?

16. Чи були у Вас уроки економіки у школі? Якщо так то: у якому класі? Чи пам'ятаєте Ви інформацію отриману на цих уроках?

17. Чи доводилося Вам вивчати основи фінансової грамотності у школі?

18. Якими були Ваші шкільні успіхи? (йде мова не тільки про оцінки, але й про знайомства)

19. Чи була у Вас позашкільна діяльність? Можливо відвідували секції або гуртки?(ЯКЩО ТАК, ТО які саме? Якими були успіхи в цьому виді діяльності?)

20. Можете пригадати якісь радіо- телепередачі орієнтовані на вивчення економіки або на пояснення економічних явищ?

21. Що для Вас означає поняття “праця”/”працювати”?

22. Ким Ви хотіли стати в дитинстві ? Чому?(приблизно період навчання в молодшій школі)

23. Коли Ви навчались у школі, у Вас були уроки проф. орієнтації?(коли представник тієї чи іншої професії розповідає про особливості його діяльності

та заохочує працювати в його напрямку)ЯКЩО ТАК ТО: Не могли б Ви більше розповісти про цей досвід?(Хто саме приходив і якою інформацією ділився)

24. Чи доводилось Вам грати ігри не гроші? ЯКЩО ТАК ТО: Розкажіть будь ласка детальніше про цей досвід: Коли? Яким чином це відбувалось? Якою була мета?

Період юності/студентства

25. Навчаючись в університеті, чи була у Вас навчальна практика? Якщо так, то де саме? В чому вона полягала?(які види робіт Ви виконували).

26. Чи були у Вас в університеті предмети, пов'язані із вивченням економіки?(Якщо ні, спробуйте перепитати про окремі аспекти економіки, які могли вивчатись : реклама, фінанси, ринки і т.д.).

27. Чи працюєте Ви зараз? Чи працювали раніше?

27.1. Якщо працювали раніше то, детальніше про перший досвід роботи: Де саме? Якою була посада чи в чому полягали обов'язки? Скільки часу працювали?

27.2. Чи є цей досвід роботи позитивним чи негативним?

27.3. Чи пам'ятаєте Ви свою покупку за перші зароблені гроші?

28. Якщо працюють зараз, то подібні питання до 29.1: Де саме? Яка професія?

29. Ви заощаджуєте гроші, чи весь бюджет іде на витрати?

30. Чи допомагає Вам родина, поки Ви навчаєтесь в університеті?

31. Чи цікавитесь Ви новинами з сфери економіки?

Додаток В

Транскрипт 1

I: Доброго дня ,сьогодні 18 березня 2022 року на годиннику 16:52 і ми проводимо інтерв'ю на тему: “Економічна соціалізація молоді”. Мого респондента звати Тимур . Тимур , розкажіть ,будь ласка, про себе : скільки Вам років і чим Ви займаєтесь ?

P: Добрий день , мені 21 і я студент, навчаюсь на четвертому курсі по спеціальності “веб-дизайн”.

I: А в якому університеті Ви навчаєтесь?

P: ITStep академія у Львові.

I: Добре, дякую. Скажіть, будь ласка, де Ви народилися?І до якого соціального класу належила Ваша сім'я?

P: Я народився у Львові, і живу тут. До якого класу належить моя сім'я?До середнього, напевно... Так, до середнього.

I:Добре, дякую. Поговорімо детальніше про Вашу сім'ю: Скільки всього членів Вашої сім'ї? Яка атмосфера домінує у Вашій сім'ї (конфліктна, гармонійна, тощо).

P: В моїй сім'ї всього чотири людини: мама, тато, я і мій молодший брат. Атмосфера в сім'ї у нас дружня...як Ви там казали... гармонійна.

I: Ви казали, що у Вас є молодший брат, які у Вас з ним стосунки?

P: Дружні стосунки, але зараз ми спілкуємось не так активно як раніше. Якось вирости і стали менше спілкуватись.

I:Якою є професія Ваших батьків?

P: Мій тато програміст senior, а мама бухгалтер в “Новій Лінії”

I: Зрозуміло, дякую. Яку школу Ви закінчили та у якому році?

P: Я закінчив 56 школу у Львові в 2016 році. Потім вступив до коледжу. А далі в універ. Університет буде першим навчальним закладом, який я закінчу повністю (сміється).

I: (сміється)Зрозуміло, яким є Ваш сімейний стан?

P: Сімейний стан? ...Я не одружений, зустрічаюсь з дівчиною.

I: Чи працюєте Ви на даний час?

P: Не працюю офіційно, тільки проходжу стажування від університету. Тому, напевно, ні.

I: Добре, дякую. Я б хотіла поцікавитись, хто з членів Вашої сім'ї займався Вашим вихованням?

P: Вся моя сім'я: бабушка, дедушка зі сторони батька, мама і тато. Це те, що основне я пам'ятаю. Ну бабуся і дідусь з маминою сторони також цікавились мною, але вони багато працювали.

I: Окей, які цінності прививали Вам батьки(опікуни) в дитинстві?

P: ...(пауза). А можна одним словом?

I: Можна.

P: Перше це те, щоб я займався тим, що мені подобається, ммм, той як-то, я просто згадую як це правильно можна назвати...Можливо, толерантність... повага до інших.

I: Окей, Що для Вас означають гроші? Ваше розуміння цього поняття.

P: Можливості, не більше і не менше - це можливості. Ну і інструмент, напевно. Це такий самий інструмент як викрутка, але гроші працюють по-іншому. Якщо тобі ось треба зробити ти

платиш людині з час, за її зусилля. А можливості, то завдяки грошам у тебе є можливість жити краще, або кудись поїхати...Це просто зручна штука.

I: Добре, коли Ви вперше зіткнулися із оплатою грошима? Не могли б Ви розповісти про свій перший досвід користування валютою?

P: (пауза)В років...(згадує) 5. Не впевнений, що раніше, просто це перше, що я пам'ятаю. Першою покупкою був хліб, ну ми пішли в магазин, потрібно було купити хліб, і я попросив, в тата, що хочу заплатити сам, і купив.

I: Хто або що впливає на формування Вашого ставлення до грошей?

P: ...напевно...капіталізм напевне (сміється). Воно у мене таке, яке пояснили мені в дитинстві і досі так. Я ще жодного разу в житті не розчарувався в своєму твердженні.

I: Коли Ви були дитиною, чи пригадуєте Ви ігри пов'язані із купівлею-продажем?

P: Я от пригадую, зірвали листики з дерев і обмінювали їх на щось інше, на камушек наприклад. Умовний магазин скажемо так.

I: Окей, коли Ви були дитиною, батьки часто брали Вас з собою в магазин чи на ринок?

P: Так, постійно...ну...доволі часто. З...так щоб не збрехати...ходжу з батьком по суботах на базар з 12 років. Та й раніше я з бабусею на Шувар їздив.

I: Добре, чи доводилось Вам або членам Вашої сім'ї продавати якийсь товар чи надавати послуги за гроші, коли Ви були дитиною?

P: (пауза)... Мій батько продавав послуги розробляючи програмне забезпечення, це ж послуга, так? Вроді так, та й більше нічого такого.

I: Добре, дякую коли Ви були дитиною, батьки виділяли Вам кишенькові гроші регулярно?

P: Так, в школу. Давали достатньо, за курсом тих років приблизно 2-3 доллара в день, мені вистачило на поїсти.

I: Чи були у Вас уроки економіки у школі?

P: ...Походу не було (згадує)...нормальні уроки економіки були тільки в університеті. Вивчали законодавство...по тому... те що пов'язане з економікою, як працює макро та мікроекономіка, що таке облігації та інвестиції і куча інших речей.

I: Окей, чи доводилося Вам вивчати основи фінансової грамотності у школі?

P: Ні. Я вважаю, що це має викладатися з 10 років або з першого класу...ну короче чим раніше тим краще. Ну з 4 класу, треба розказувати дітям що це таке. Має бути хоча б...ну...важлива штука.

I: Добре, якими були Ваші шкільні успіхи?

P: В мене були погані оцінки з математики, але я її знав дуже добре. Викладачка мене ненавиділа просто. В мене було таке, що я робив завдання за інших однокласників і вони отримували 9 і 10, а я мав 6. Після того забив на навчання. Гарні оцінки були з фізкультури, англійською більш менш ...і з малювання... образотворче мистецтво, щось типу того. З творчими предметами і з мовами в мене проблем не було.

I: Зрозуміло, чи була у Вас позашкільна діяльність? Можливо відвідували секції або гуртки?

P: Так була. Біатлон...і...легка атлетика. Почав займатися в п'ятому класі до девятого. І з другого класу по четвертий - плавання. Скажемо так, успіхи були середніми, не топ, але нормально. Ну, були і кращі за мене.

I: Окей, можете пригадати якісь радіо- телепередачі орієнтовані на вивчення економіки або на пояснення економічних явищ?

P: Такі існують?(здивовано). Я жодного разу не бачив, якщо таке є, то я здивований, я такого не чув. Може дійсно такі є, я книжку читав “найбагатша людина в Вавилоні” - це просто роздуми, нічого художнього, людина показує приклади того як працюють гроші, літератури такої багато.

I: Якщо чесно, я також таких передач не зустрічала, окей. Наступне питання: що для Вас означає поняття “праця”/”працювати”?

P: ...Що означає працювати?(пауза)робити... чекай... виконувати якусь завдання, все я не знаю...приносити якусь користь. Напевно що так. Не вся робота ж має бути оплачувана.

I: Зрозуміло. Ким Ви хотіли стати в дитинстві?(приблизно період навчання в молодшій школі)

P: Архітектором або інженером. Просто подобається, подобалось малювати і подобалось майструвати, і мені була цікава архітектура, цікаво було як працюють механізми. Я просто не знав, щ існує така людина як дизайнер, яка робить світ гарнішим, тому думаю я не прогадав.

I: Окей, в якому віці ви почали працювати з метою заробітку?

P: В 12, я вишні збирав і продавав на базарі з братом. Заробити міг багато, приблизно 25 доларів за три дні, на теперішні гроші це 3000 гривень. На той момент це були дуже пристойні гроші. Це не вважалось дурнею, в нас було по 200 грн типу. Прибильне дело, дівчата сміялись з нас, а потім просили щоб ми їм морозиво купили... а ще пляшки здавали. Ми зібрали наче сумарно 500 бутілок, за один день. Орда пацанів, в авоськи бутілки складали, і корисна справа і мали гроші. Одна бутілка 25 копійок, а морозиво коштувало 3 грн - це всього 20 бутілок. Коли ти дитина, часу багато і все встигали, забирали у бомжів роботу. А!Ми ще метал здавали, ми здали наче 80 кг, нас троє було. Не

пам'ятаю по скільки жилізо було...Ми з пацанами, ми на полі футбол грали. постійно діставало, що тут всяка дурня лежить, ми її зібрали і здали. Це цвяхами і арматурою ми зібрали стільки. Досить нормальний бізнес коли ти дитина і нема чим зайнятись.

I:(сміється) зрозуміло. Коли Ви навчались у школі, у Вас були уроки проф. орієнтації?(коли представник тієї чи іншої професії розповідає про особливості його діяльності та заохочує працювати в його напрямку)

P: Так, приходив поліцейський айтишники, пожежники і...все. Але нічого з цього не пам'ятаю, взагалі нічого. Типу розповіли про професію , те що я і раніше знав, нічого нового. А, і з армії приходили, от.

I: Чи доводилось Вам грати ігри не гроші?

P: Було таке, грали в покер з друзями на 10 грн, я тоді виграв. Декілька разів грали в карти на гроші, але в компанії друзів. Якщо ти про казино, то ні, такого не грав, тільки в своїй компанії...зараз веселоців. Грали на невеликі сумми, максимум 50 грн, і то це було в університеті чисто вирішили ... це не було щось таке, якби я програв я б не засмутився. Грали іноді на алкоголь.

I: Навчаючись в університеті, чи була у Вас навчальна практика?

P: Так, я ж зараз стажування проходжу, та і мої одногрупники також. В кінці четвертого курсу нам сказали місце практики знайти, і деякі викладачі мають свої дизайн студії, то можна було напроситись до них працювати, або деякі компанії, що співпрацюють з ШАГом, тоже кидали вакансії на стажування. Треба три місяці безкоштовно пропрацювати, щоб мати допуск до захисту диплому...А потім, якщо гарно працюєш, то може уже залишитись там як повноцінний працівник.

I: Добре, дякую. Чи були у Вас в університеті предмети, пов'язані із

вивченням економіки?

Р: Було, але вже на старших курсах.

І: А що саме Ви вивчали на цих предметах?

Р: Там було про ведення бізнесу. У нас просто багато викладачів мають свої контори, от і вони добре знають про бізнес. А ще про ринки було, та препадша, що вела у нас, вона якийсь топовий бізнес аналітик. Короче про бізнес, ринки було, отак.

І: Дякую за відповідь, Ви раніше казали, що стажуєтесь, чи плануєте залишитись там працювати?

Р: Так, мені подобається там працювати, зарплата хороша, я тут всіх знаю, то залишусь.

І: Чи доводилось Вам працювати раніше?

Р: Та, було діло. На канікулах я працював у баті в конторі, верстальщиком, тому досвід роботи маю. Я взагалі часто подаю кудись резюме, щоб на роботу взяли(пауза)...Ще як вчився в школі, то часто працював отими, що листовки роздають, не пам'ятаю як називаються. Продавав якісь фрукти овочі на базарі, нас виганяли з братом звідти.

І: Ви розповіли про свій перший досвід роботи, він був позитивний чи негативний?

Р: (пауза)Ну, ніби позитивний, бо отримував гроші, а ніби така рабська праця. На жарі, в центрі, без води і туалету пару годин тупо ходиш туди сюди по вулиці. А ше не всі люди хочуть ті флаєра брати. Не розумію їх, я завжди беру, ну бо що, тобі так важко ту листовку взяти чи як.

І: Зрозуміло, чи пам'ятаєте Ви свою першу покупку за перші зароблені гроші?

P: Точно фігня якась була, не пам'ятаю. Чи вкусняшка якась чи ще щось таке, ну короче не серйозно.

I: Ви зараз заощаджуєте, чи весь бюджет іде на витрати?

P: Хотілось би заощаджувати, але щось не виходить(сміється). Зараз ціни такі, що зайшов магазин і зразу мінус 200 грн, а ти купив якийсь хавчик мінімальний. Але заощаджувати мушу, бо хочу собі мак бук купити, тому мушу іноді відкладати хоча б пару доларів. Ше я курю, а це тоже...багато грошей йде.

I: Ясно, чи допомагає Вам родина, поки Ви навчаєтесь в університеті?

P: Та, ну я ж з батьками живу...але деколи і я їм помагаю, як мама просить гроші, то я завжди дам. Зараз ше баті затримують зарплату, то мушу якось допомогти.

I: І останнє питання, чи цікавитесь Ви новинами з сфери економіки?

P: Хммм, з сфери економіки?...Якось не дуже зараз, більше новини про війну дивлюсь, а там може щось про економіку та й попаде. Ну так щоб шукати якісь новини по тому, то не.

I: Добре, дякую Вам за таку змістовну бесіду, гарного дня.

P: Та нема за що, дякую Вам.